

1. MEMORIA HISTÓRICA

1.1 A FONTE DE PORTA MIÑÁ.

A fonte da Porta Miñá, coa de San Pedro e a da Magdalena de Recatelo, era unha das tres que se fixeron na cidade a fins do século XVI, ambas as tres desaparecidas na primeira metade do século XX, as dúas últimas definitivamente, mentres que a primeira permaneceu agochada baixo o pazo do señor de Orbán, agora recuperada despois da rehabilitación do edificio.

Sufriu dúas reformas importantes, unha en 1638 e outra en 1765, que modificaron a súa fisionomía. Na súa orixe foi a obra dun equipo formado por canteiros trasmeranos, que traballaban na Coruña, algúns da mesma familia. Encabézao o fontaneiro Gonzalo de la Bárcena, co seu curmán Pedro de la Bárcena, actuando de aparelador da obra Juan de Caxigal.

No consistorio de 19 de xaneiro de 1580, o procurador xeral refírese a ela como *"la fuente nueva que está hecha para efecto de la república y con las armas reales"*¹, e di que a pesar de pedir que se abrise seguía pechada, de maneira que nin as persoas podían pasar con facilidade por aquel lugar nin as cabalgaduras podían beber. Por esta información sabemos que había unha fonte recentemente construída e sen prestar servizo, que debía ser deficiente na subministración de auga, porque por mor dunha petición que lle fai o procurador xeral, en nome dos veciños, á Real Audiencia sobre o estado das fontes da cidade, o oidor veu para comprobalo.

O 21 de setembro de 1581 o rexedor Francisco de Quiroga e Taboada, dille ao Concello que estaba en Lugo o moi ilustre señor doutor Andrés de Zárate, *"y halló estaba faltosa de agua de que los vecinos recibían agravio"*², e vendo a necesidade o Rexemento mandou facer unha fonte no Campo de San Pedro. Tamén se decatou de que nas inmediacións da Porta Miñá había un pozo abundante que estaba encanado co seu chafariz. Esta fonte era de moito servizo e proveito non só para os veciños, senón tamén para os camiñantes e os viaxeiros con cabalarias, pois a porta Miñá era a entrada e a saída dos que ían para Santiago e outras partes. O oidor mandou que se fixese unha fonte aproveitando o manancial do pozo, e que se depositasen para a obra trinta e seis ducados, por ser necesaria e de utilidade para os veciños e os pasaxeiros³.

O agradecemento da cidade reflíctese na acta do consistorio que citamos, bicándolle as mans pola mercé que lles facía, e por ser unha obra xusta, estaban dispostos a facela canto antes, ordenando por cédulas en Lugo, Sarria, Betanzos e A Coruña para que calquera persoa que quixese construíla, segundo as condicións que lle darían, fixese a súa "postura" desde o día 21 de setembro ata o 5 de outubro.

A primeira "postura" faina o día 12, Gregorio do Barrio, manifestando que a sacaría encanada dentro da cidade, na praza que había xunto á Porta Miñá, de xeito que dese auga os doce meses do ano na cantidade que pasase por un tubo do diámetro dun real. Ademais tería un chafariz para as cabalgaduras. Tiña que achegar os materiais, e facela por 250 ducados para o día de Pascua de 1582, á vista dos oficiais que designase o Concello, dando as fianzas correspondentes e unha garantía de dez anos⁴.

Admitiron a "postura" e sinalaron o remate para o día 4 de xaneiro, aínda que o Concello se reservaba suspendela se era proveitoso para a obra e ben da cidade, seguramente porque tiñan intención de buscar e invitar a participar a un mestre especialista que estivese á altura da obra que se pretendía facer, como así foi. A dilación produciuse, dado que o día 12 de abril de 1582 comparece nas Casas Consistoriais o mestre de cantería e fontaneiro Gonzalo de la Bárcena, que residía na Coruña.

Natural de Guemes, Entrambasaguas (Santander), era un dos moitos canteiros ou mestres de segunda fila trasmeranos, que viñeron traballar a Galiza nesta época. Non é estraño que concorrese ás obras de Lugo, xa que o 13 de maio de 1580 celebraran contrato de compañía co biscaíño Juan de Caxigal, o seu veciño Gaspar de Arce Solórzano, natural de las Siete Villas de Trasmiera, á súa vez, curmán do bispo don Fernando de Velosillo, e conveñen *"en que todos tres y cada uno por su parte, han de buscar todas las obras que pudieran hallar cada uno en su oficio de fuentes y cantería, así en este Reino de Galicia como en Castilla y las Asturias"*⁵.

¹ Caixa 2. Libro 4. Actas capitulares de 1580. Consistorio 19-01. F. 218v-219. AHP de L. A.

² Caixa 2. Libro 4. Actas capitulares de 1581. Consistorio 21-09. F. 289v-290. AHP de L. A.

³ *"... y halló que en la Puerta Miñá de esta ciudad está un pozo del que sale gran cantidad de agua, y sacado cerca de la puerta, que se dice la Puerta Miñá, con su caño para chafariz, es un gran provecho de los foreros, vecinos y pasajeros, por la falta de agua que hay para beber las cabalgaduras que van y vienen, como se suele ir en todas partes. El dicho señor oidor manda que se saque del dicho pozo una fuente con su chafariz, y para ello tiene mandado depositar para la dicha obra, treinta y seis ducados de a treinta reales que a ella aplicó por ser, como es, tan útil y necesaria a esta ciudad, vecinos y pasajeros"*. Ibidem.

⁴ *"... la sacará por caño dentro de la ciudad, en la plaza que está junto a la Puerta Miñá, dentro de la ciudad, y la dará que halla agua todos los doce meses del año un real de hueco el caño, y la dará hecha con su frente y chafariz para las cabalgaduras, y pondrá piedra, cal, arena y caños, y todo lo que fuere necesario de materiales a su costa, y la dará hecha y acabada de aquí hasta el día de Pascua de Espíritu Santo primera venidera del año de ochenta y dos"*. Ibidem. Consistorio 20-12. F. 297.

⁵ Tomo III de documentos antigos e colección de documentos soltos, núm. 136. Protocolos de Alonso Vázquez Varela. Ano 1580. AC de Santiago.

Gonzalo de la Bárcena chegara a Lugo o mércores, 10 de abril. Ao día seguinte reuniuse con membros do Concello *"para el efecto de ver y poner la fuente que se quiere hacer en la puerta y calle Miñá de esta ciudad"*⁶, non só pola publicidade que se lle deu á obra senón porque llo pediu o rexedor Juan Rodríguez de Rábade. O mestre visitou o lugar para facer o nivelado e tenteo, ao obxecto de presentar a súa postura, fixar as condicións e dar a traza ou plano. Comprometiase a facer a fonte por 240 ducados e a dar fianzas na Coruña. Admitíronlle a súa postura o 13 de abril. O Concello sinalou o remate para o día 31 de maio, ordena a publicación de cédulas para coñecemento dos que quixesen acudir a facer postura de acordo coas condicións elaboradas por Gonzalo de la Bárcena, ao que lle deron 3.000 maravedís polo seu traballo e para a viaxe⁷.

O día sinalado celebrouse o remate, pero non compareceu ningún que quixese mellorar a "postura" de Gregorio de la Bárcena, e polo tanto adxudicáronlle a obra. Foron testemuñas, entre outros, os canteiros Gregorio do Barrio e Miguel de Caxigal⁸. Tamén presentou "postura" o seu primo Pedro de la Bárcena, ao que lle adxudicaron a obra da traseira da fonte en 52 ducados. O día 1 de xuño mandáronlle a Gonzalo de la Bárcena que dese as fianzas para que se cumprise o capitulado, e comisionaron para que as tomase e recibise, o procurador xeral, Pedro Díaz de Páramo.

O día 2 de outubro presentouse no Concello Juan de Caxigal, no nome de Gonzalo de la Bárcena manifestando que viña *"a quebrantar en piedra y aparejar la obra de la fuente de la Puerta Miñá, que en el dicho Gonzalo de la Bárcena está rematada, conforme a las condiciones y posturas que están hechas"*⁹. Pedíronlle o poder e que comezase a obra, pero o procurador xeral pediu e requiriu que viñese facela persoalmente a quen lla "remataran".

Ordenouse reunir os fondos, librando 7.000 maravedís de condenacións aprobadas para a obra polo doutor don Andrés de Zárate que estaban en poder do alcalde Rodrigo López e doutros 1.000 que tiña Pedro Pérez de San Julián, de maneira que cos 3.000 maravedís que lle deron a Gonzalo de la Bárcena, completábase a cantidade de 40 ducados para iniciar os traballos. No mesmo consistorio acordouse que o alcalde, Luís de Castelo, e o rexedor Juan Rodríguez, falasen cos membros do cabido da catedral, porque tiñan que dar a terceira parte para a obra, e pedíronlles que librasen 20 ducados.

O 10 de novembro reúnense nas Casas Consistoriais os alcaldes ordinarios, Luís de Castelo Reimondez e Rodrigo López de Novoa, os rexedores Francisco Pardo Salgado, Juan Rodríguez de Parga e Francisco de Quiroga Taboada, o procurador xeral Pedro Díaz de Páramo e os membros do cabido, Pedro de Oya e Pedro de Robles *"para tratar del negocio tocante a la fuente que se hace a la Puerta Miñá desta ciudad, y reparo de la fuente de la Magdalena"*¹⁰, e dixeron, que por vía de concordia e por ser, como eran, as obras para ben da cidade e a súa república, en nome do Cabido, do bispo e de todo o estado eclesiástico da cidade, ofrecían dar para a obra das fontes, conforme ao remate que estaba feito, 74 ducados, que irían pagando segundo se fose traballando, proposta que aceptaron e asinaron todos.

CONTRATO DA TRASEIRA A PEDRO DE LA BÁRCENA

Segundo as condicións impostas pola *Xustiza e Rexemento* para facer a traseira da fonte, tiña que desfacer os paredóns de cachotería *"que están hechos de la una parte, y de la otra, hasta el pavimento de la tierra y del losado, conforme van subiendo las escaleras y rellano de la entrada de las cabalgaduras"*¹¹. A fonte quedaba máis baixa que o pavimento da rúa, e xa que logo, había que refacer dúas paredes laterais para soste a terra e que fixesen de protección ao subir máis que o nivel da rúa. Estas paredes ían desde a entrada das cabalgaduras, que era na parte central e frontal da fonte, até as escaleiras laterais por onde baixaban os usuarios.

O peitoril ou antepeito, tiña que ser de pedra de cantería de granito *"del grueso de los que están asentados en el chafariz de la dicha fuente, y han de tener de alto una vara de medir cada uno de ellos, y han de estar labrados y escudados muy bien, rasos, sin moldura ninguna de todas partes, y han de ser asentados conforme la caída de la calle"*.

Tiñan que darlle o transporte da pedra de granito, os planos e gatillos de ferro, e facía a obra por 60 ducados, 10 a conta da obra e o resto esperaba até mediados do mes de abril, e por netos os demais materiais que foren necesarios.

Os membros do Concello mandáronlle que fixese o remate da fonte *"conforme a una traza que ante vuestras mercedes hago presentación ..., el cual edificio es una cornisa y encima de ella un remate con tres almenas conforme a la traza se demuestra"*. Pola descrición, a traza ou alzado que presentaba, vese que era a mesma que a da fonte de San Pedro, pero que se vai cambiar por outra máis artística asinada por el.

O 24 de febreiro de 1583, presenta as condicións, traza e postura, ante o alcalde ordinario, Juan de Padrón, o rexedor Francisco de Taboada e o procurador xeral, Pedro Díaz de Páramo, e tendo en conta que con algúns dos

⁶ Caixa 2. Libro 4. Actas capitulares de 1582. Consistorio 12-04. F. 342v-343v. AHP de L. A.

⁷ Ver Apéndice, número 2.

⁸ Ibidem. Consistorio 31-05.

⁹ Ibidem. Consistorio 2-10. F. 356-356v.

¹⁰ Ibidem. Consistorio 10-11. F. 362.

¹¹ Atado 14-1. Protocolos de Juan Sanjurjo de Aguiar. Ano 1583. F. 53-54v. AHP de L.

rexedores viran a obra, "rematáronlla" conforme á traza e condicións, e engaden que se Gonzalo de la Bárcena estaba obrigado a facer algunha cousa da obra, que llo cobrase¹².

Adxudicáronlle a obra, que tiña que facer conforme ao plano, pondo todos os materiais de pedra de cantería e lousa, cal, areia, carrexo de materiais e man de obra, por 52 ducados, que lle pagaría a Cidade, ademais dos gatillos de ferro. A fonte tiña que estar terminada e entregada a mediados do mes de maio, desfecendo e volvendo a facer o chafariz de lavar, sendo o executor material o seu socio, Juan de Caxigal.

DESCRIPCIÓN

A fonte de Porta Miñá, menciónase en documentos do século XII como un pozo. Con motivo da transformación en fonte tápase cun marco de madeira de carballo, que se pecha con dúas laxas, colocando a pedra de xeito que tanto as persoas como os carros puidesen pasar por encima con seguridade¹³. Nas condicións entregadas polo Concello a Gonzalo de la Bárcena, formalizadas o 13 de abril de 1582, indícase a forma de conducir a auga desde o pozo até onde debía de estar asentada a fonte "*que es junto a la Puerta Miñá*". O emprazamento era o centro dunha pequena praza "*para la gente y cabalgaduras, y con la hondura que el nivel pidiere*"¹⁴. Das dimensións dannos unha idea as medidas da cimentación: 24 pés de longo por 14 de ancho (6,68 x 3,78 m). A fonte onde se collía a auga era de 7 pés (1,89 m), e o albergue de 13 ó 14 de longo por 4 de ancho (3,78 x 1,08 m).

Considerábase a posibilidade de facer unha contraarcaa ou depósito detrás da fonte para almacenar auga, pero non entraba no contrato, e tivo que pagarse á parte, xuntamente coa chave, chumbo e grampas de ferro para os antepeitos.

As escaleiras ou bancadas de pedra para baixar á fonte, terían de ancho 7 ou 8 pés (entre 1,89 e 2,16 m). Fronte ao albergue situábase unha entrada en rampla para que as cabalerías puidesen baixar beber. O patio que se formaba diante, estaría lousado de pedra de lousa. Unha canle de desaugadoiro levaría a auga sobranste fóra da cidade.

A fonte levaba dous escudos, "*uno de las armas reales, y otro de las armas de la Ciudad*", todo na contía de 240 ducados, pero cando lle "rematan" a obra ao seu primo Pedro de la Bárcena, dise que "*lo de los escudos, aunque las condiciones y postura dice que los ha de hacer por los doscientos y cuarenta ducados, que esto de los escudos y lo más que se le mandare hacer demás de lo que está en las condiciones y postura, se hará a costa de la Ciudad*".

O que aquí se describe non coincide na súa totalidade coa parte descuberta en 2005 ao rehabilitar o pazo do señor de Orbán, pero si unha fachada ou traseira de pezas de granito, con grampas de ferro pola parte traseira, onde estaban os escudos. A fachada alterouse en 1765 ao construír a casa sobre a fonte, posto que non coincide co que se reflicte nas trazas, e engadiuse unha bóveda de lousa recuberta con argamasa, que cubriu o albergue. A pesar de ser moi elementais, dedúcese delas unha fachada percorrida por pilastras laterais, cun frontón triangular moldurado, rematado con tres candeeiros. Outra dúbida xorde en relación ao número de escudos que se colocaron, pois na traza só figura un no tímpano, o que coincide co oco que deixou a peza heráldica que se retirou cando se cegou para depositalo no Museo Provincial. Ignoramos se chegaron a pór dous escudos. De ser así posibelmente se eliminou o escudo real na reforma de 1765 por razóns de espazo e simetría. Á esquerda quedaba o chafariz ou pía onde vería a auga a través de dous canos, máis pequeno e alto que o situado á dereita, destinado a bebedeiro. A ambos os dous lados, dúas escaleiras ou bancadas para facilitaren o acceso dos usuarios polas dúas rúas. Dous muros ou peitorís de protección, formando un ángulo agudo, aberto cara ao fronte, cunha rampla para acceso das cabalerías, delimitaban un patio que se pavimentou con lastras de granito, aínda que nas condicións dise que sería de laxa. O estilo correspondíase co renacentista.

AS OBRAS DE 1600

Pouco despois da súa construción a fonte comezou a fallar. No consistorio do 12 de abril de 1600 mandaron pór cédulas para que concorresen artífices a facer a reparación¹⁵. Esta obra fíxoa entre a segunda metade do ano 1600 e o de 1601, Hernando ou Fernando de la Portilla, que desde 1593 traballaba na construción do Colexio Seminario de San Lourenzo e no da Compañía de Monforte de Lemos, que levantaba o cardeal de Sevilla don Rodrigo de

¹² Ver Apéndice, número 3.

¹³ Atado 13-2. Protocolos de Juan Sanjurjo de Aguiar. Ano 1582. F. 70-71v. AHP de L.

¹⁴ Abriábase una gavia coa profundidade necesaria para recoller os mananciais do pozo, e se manaban "*ha de haber su canalado de piedra de grano, de una parte y de otra, como se acostumbra hacer en semejantes edificios, y cubierta con sus buenas pizarras, y lo que tocara a los manantiales de el agua, no ha de llevar cal, sino que quede hecho de manera que los manantiales de el agua se suelen recoger, y lo demás todo muy bien guarnecido y forrado de muy buena cal y arena, y al cabo que no manare el agua, se ha de hacer una arquilla donde se une el cañado de canales de piedra, machihembradas y cubiertas con sus losas de pizarra, y muy bien betunadas y cerradas hasta llegar donde se hubiere de hacer la fuente*". Ibidem.

¹⁵ Caixa 4. Libro 7. Actas capitulares de 1600. Consistorio 12-04. AHP de L. A.

Castro. Taxou as obras en 120 ducados Juan de las Tijeras, outro dos mestres que interveu nestas obras e que acababa de terminar a construción da alfóndega nas Casas Consistoriais¹⁶. Estábanlle debendo *"mil reales por toda la dicha obra, así de carretos, y cantería, y obra de manos, y materiales, tomando en cuenta lo que ya le está librado y tiene recibido el dicho Hernando de la Portilla a contento"*¹⁷, ordenando facer conta do que recibira e que lle *"desen libranza"* polo resto.

En 1602 encárganlle o mantemento e aseo da fonte da Porta Miñá a un tal Francisco, facendo fincapé en que a tivese *"bien aderezada, y limpia, y que no consienta lavar en ella paños, ni impudicias, ni otra cosa"* e que ningunha persoa se atrevese a *"lavar y dejar suciedad ninguna en la dicha fuente so pena de cuatrocientos maravedis"*¹⁸, que se repartían, como era habitual, por terceiras partes entre o xuíz, o denunciante e para as Casas Consistoriais. O 26 de abril de 1617, encargáronlle ao rexedor, Gonzalo Sánchez de Boado, facer un arranxo *"atento que se cayó un pedazo de pared del caño del agua que sale de la fuente de la Puerta Miñá"*¹⁹.

A RECONSTRUCCIÓN DE 1638

Do mesmo xeito que ocorreu coa fonte de San Pedro, a falta de auga deu lugar a que se desmontase a fonte para baixala máis, canalizar mellor a auga procedente do antigo pozo, e engadirille outros dous mananciais pasando a ter tres canos en lugar de un. Xa en 1637 dise que *"la fuente de la Puerta Miñá tiene necesidad de reparo por se haber roto los caños y haber falta de agua en ella, y es muy necesaria la dicha fuente para servicio y provisión de la ciudad"*²⁰.

O 7 de xuño de 1638 recoñécese que *"el año pasado no se pudo hacer la obra de la fuente de la Puerta Miñá, y conviene y es necesario se fenezca y acabe este verano"*²¹, e por iso lles encargaron aos rexedores, Gonzalo Sánchez de Boado e a Juan Ortega del Castillo, que se ocupasen dela.

No mes de setembro estaba traballando na súa reparación o mestre de cantería, Alonso Rodríguez, a quen lla encargaran, pois pediu *"que le diesen dineros atento tenía sacada la cantería y los caños"*²². Déronlle 150 reais a conta *"demás de los veinte y dos carros en que se ha traído la dicha cantería"*, que supuían 22 reais. En total libráronlle 172 reais. Pero chegou o inverno e houbo que suspender as obras.

No consistorio no que se acorda taxar a obra, achéganse datos de interese²³, como que *"con otros muchos oficiales y sirvientes se ocupó más de dos meses en abrir toda la calle por donde viene toda el agua de la dicha fuente y emparedar el pozo donde sale la dicha agua, que está junto a la casa del licenciado Pallares"*²⁴, ou que se fixo a condución mediante *"caños de piedra en que se encañó la dicha agua, sobrepuestos uno sobre otro a manera de tejado porque no se pierda el agua en tiempo alguno ni sea necesario ponerles betún"*²⁵, que se buscaron novos mananciais para lle poder engadir outros dous canos *"que vienen, el uno de hacia el pozo de la huerta de Francisco Pardo, y el otro de hacia la casa de Paulo de Villa Coba, herrador"*²⁶, e como pola chegada do inverno non se puido continuar a obra e foi necesario pechar a rúa, cubrindo os canos que ían por debaixo.

Ordenouse proseguir a obra o 7 de xuño de 1638, e encargóuselles a asistencia aos rexedores Juan Sánchez de Boado e Juan Ortega del Castillo, *"los cuales la hicieron fenecer con la perfección que ahora tiene de tres caños no teniendo de antes más de uno"*²⁷, tamén repararon o lavadoiro que estaba fóra de Porta Miñá, que se fornecía da auga sobrante da fonte, e a calzada que había por encima del.

Alonso Rodríguez pediu que lle fixesen as contas e que lle pagasen o que lle debían, estimando que debía cobrar por ela máis de 2.500 reais, cos materiais, e *"y porque por ser obra debajo de tierra, mucha parte de ella, no se pudieron al principio poner cédulas para su remate, y conviene dar satisfacción de lo que justamente deba haber el dicho Alonso Rodríguez por razón de dicha obra y ajustar todo el gasto de ella, así en cuanto a oficiales como a materiales"*²⁸.

¹⁶ Sobre estes edificios ver: Abel Vilela, Adolfo. *Arquitectura y urbanismo en Lugo. La Plaza Mayor*. A Coruña, 1999. Páxs. 60 e 80.

¹⁷ Caixa 4. Libro 7. Actas capitulares de 1601. Consistorio 14-12. AHP de L. A.

¹⁸ Caixa 4. Libro 7. Actas capitulares de 1602. Consistorio 17-10. AHP de L. A.

¹⁹ Caixa 6. Libro 10. Actas capitulares de 1617. Consistorio 26-04. AHP de L. A.

²⁰ Caixa 8. Libro 13. Actas capitulares de 1637. Consistorio 29-08. AHP de L. A.

²¹ Caixa 8. Libro 13. Actas capitulares de 1638. Consistorio 7-06. AHP de L. A.

²² Ibidem. Consistorio 14-09.

²³ Ver Apéndice, nº 2.

²⁴ Caixa 8. Libro 13. Actas capitulares de 1639. Consistorio 9-01. AHP de L. A.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

Acordaron chamar a dous oficiais que visen a obra feita, para taxala ao día seguinte en presenza dos alcaldes e un dos rexedores que asistiron a obra, ben o licenciado ou o procurador xeral, pór a taxación no libro de actas capitulares e ordenar o pago.

Polas partidas vemos que foi unha obra importante que taxaron os mestres canteiros Rosendo González e Juan Díaz, a petición do alcalde Pedro Sanjurjo de Rubinos, ademais do lavadouro coa súa calzada para chegar até el, que se fixo fóra da Porta Miñá e que custou 114 reais. As reparacións nas fontes da Magdalena e San Pedro, aínda que importantes para garantir a subministración de auga ao público, foron de pouco custo, 6 e 16 reais respectivamente, ademais dun pequeno arranxo nas Casas Consistoriais. Das distintas partidas dedúcese que se volveu canalizar o pozo, que se engadiu outro máis e dous canos, pasando a ter tres, desmontouse a fonte, baixouse o seu nivel e interveuse no contorno²⁹.

Se temos en conta que nesta reforma se fixeron 34 brazas de cano ou conducción, desde o pozo incorporado á fonte, e 27 brazas de calzada, desde a casa do licenciado Pallares até a Porta Miñá, o pozo estaría situado a unha distancia da fonte duns 57 metros³⁰.

No pozo onde nacía a auga, fixeron 8 brazas de parede, e para levala até a fonte, utilizáronse 34 brazas de cano de cantería, uns 57 metros *"por donde corre el agua desde el pozo a la fuente"*³¹, e para cubri-lo tivéronse que facer 27 brazas de calzada, uns 45 metros, *"desde la casa del licenciado Pallares³² hasta la fuente de la Puerta Miñá"*³³. De momento non podemos localizar onde estaba a citada casa, nin saber se a quen lle chaman do licenciado era o cóengo Juan Pallares e Gayoso, o seu irmán Antonio, o seu pai ou outro membro da familia.

Empregáronse 56 varas de cantería para lastrar o vestíbulo da fonte. Fixeron tres pasos de cantería para baixar a ela, e 3 brazas de empedrado entre os pasos. Asentaron 168 brazas de cantería *"en el frontispicio de la fuente con el migajón de detrás de dicha cantería"*³⁴, o que indica que a fonte se desmontou na súa totalidade. Puxeron 3 brazas de cano de lousa por onde *"corre el agua de la dicha fuente del medio"*³⁵, que debía de ser o principal, pois agora a fonte ten outros dous canos secundarios que se fornecen doutros mananciais, mentres que a primeira só tiña un. Empregaron 6 brazas de cano de lousa para despedir a auga do chafariz do cano principal.

Como xa indicamos a fonte tiña dúas escaleiras, unha por cada rúa. Hai unha partida por *"asentar la escalera que va de la casa del herrador"*³⁶. Nesta reforma baixouse o nivel que tiña e subíronse os chafarices ou pías onde caía a auga, pois nunha partida que corresponde ao antepeito de cantería dise que é *"por ahondarle y con lo que se hizo de nuevo"*³⁷, e noutra *"de bajar la fuente y quitar la pizarra para ello"*³⁸. Tamén hai unha partida por *"alzar los chafarices"*³⁹. Como foi habitual até o último terzo do s. XIX, a edificación recubríase cunha man de branco, e táxanse 12 reais *"del caleado que se hizo en la fuente"*⁴⁰.

En mans de cantería e cachotería, taxaron a obra en 1.656 reais. Despois fixeron a conta do que gastaron en xornais, cal, area, barro, cantos rodados, pedra de lousa, laxes e transporte de cantería, que importaron 365 reais, nos que non entraban *"los caños de hierro, ni los espejos de pizarra que no se pusieron en las bocas de los caños por donde se cuela el agua para impedir que por ellos no se pueda meter piedras, ni lodo, ni otra cosa"*⁴¹. O monto total do gasto foi de 2.022 reais *"sin lo que se gastó en los dichos caños y obra de hierro"*⁴². Mandaron "darles libranza" do que se lles debía.

O día 30 vólvese ver a conta por terse asociado a ela Alonso Rodríguez e porque se atopou un erro na partida das 34 brazas de canos de cantería, na que se incluíron 100 reais de máis, e axustouse a conta de maneira que por sacar, labrar e asentar 34 varas de cano de cantería, a 4 reais a braza, debía recibir 136 reais; por 56 varas de laxa de cantería para lastrar o vestíbulo da fonte, 168 reais; por 3 brazas de cantería e pasos para baixar á fonte, 22 reais; por 3 brazas de empedrado na escaleira que baixaba á fonte, 6 reais; de 3 brazas de cachotería que se puxeron debaixo do antepeito, 18 reais; por asentar 168 brazas de cantería na dianteira e corpo da fonte, a 2 reais e cuarto a vara, 378 reais; por 3 brazas e media de canos de lousa que saen do chafariz, do medio cara á Porta Miñá, 6 reais; por 6 brazas de cano de lousa que recibe a auga do chafariz principal, 12 reais; pola escaleira que estaba cara á casa do Ferrador, 16 reais; por asentar o antepeito de cara á casa de Simón de Prado e o que non se fixo novo, 22 reais; por 6 brazas de chapado que se fixo nas paredes laterais da fonte, 24 reais; por abrir a rúa desde o pozo onde

²⁹ Ver Apéndice, números 4, 5 e 6.

³⁰ A braza equivalía a 2 varas, ou 1,6718 metros.

³¹ Caixa 8. Libro 13. Actas capitulares de 1639. Consistorio 20-01. AHP de L. A.

³² É posíbel que sexa o rexedor Antonio Pallares e Gayoso, irmán dos cóengos Pedro e Juan, este último autor de Argos Divina.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

nacía a fonte, “que está junto a la casa del licenciado Pallares”⁴³, até a fonte, 300 reais; por desfacer a fonte e sacar a terra, 250 reais; por facer os tres chafarices, 33 reais; por pintar a fonte con cal, 12 reais; por 8 brazas de parede que tiveron que refacer no pozo de onde saía a auga para a fonte, “porque estaba peligroso para hundirse la calle”⁴⁴, 80 reais; por 27 brazas de calzada que se fixeron na rúa por onde ían os canos que levaban a auga desde o pozo á fonte, 54 reais; pola calzada, cano de lousa e obras que se fixeron fóra de Porta Miñá para arranxar o lavadoiro, ademais do traballo de levar alí a terra, 114 reais; polo remendo que fixeran na fonte de San Pedro, 16 reais; polo arranxo das pingueiras das Casas Consistoriais e da paneira, 16 reais, e quedaba de conta de Alonso Rodríguez “matar algunas goteras si cayeren viniendo agua dentro de un año”⁴⁵.

En total tiñan que pagarlle 1.689 reais, aos que se engadían 386 reais que custara o cal, a pedra de lousa, a laxa de lousa, o barro, os croios e os canos de cantería. Non entraban os canos de ferro, espello e pilas de ferro, e o que lle deron ao cerralleiro Ignacio Paz que fixo os canos. En total debía de recibir polo traballo e os materiais 2.075 reais, que ordenaron “librar” en Domingo de Romay, arrendatario das rendas da cidade, “y que en estos entre todo lo que le tuviere dado para la dicha obra así por libranzas del Ayuntamiento como de cualquier alcalde y regidor”, encargando ao licenciado Gonzalo Sánchez que lles pagase aos oficiais e serventes que tivesen traballado, do que lles debese e o que se debese dalgúns materiais. A pesar destas obras que superaban as dunha reparación, a fonte seguiu con problemas durante o século XVII.

En 1641, encárgaselle a Bartolomeu Díaz Teijeiro que “saque tres o cuatro piedras de cantería tosca que sean gruesas, que por lo menos tengan una cuarta de grueso y una vara de largo, y las ponga para capas en la pared del chafariz de fuera de la Puerta Miñá”⁴⁶.

En 1686, o procurador xeral Jacobo Antonio Pallares e Somoza, no nome dos veciños presentou unha petición no consistorio do día 16 de marzo, na que dicía que “la fuente de la Puerta Miñá y su conducto del remanente, está estrecho y mal reparado por arrojar el agua fuera, en parte donde hace daño”⁴⁷. Nesta ocasión acordouse que o alcalde Antonio Vázquez Vaamonde, acompañado do procurador xeral e do rexedor don José Vaamonde, recoñecesen o que necesitaba a fonte e o seu conduto e comprobasen “si está la fábrica que últimamente se hizo capaz y conforme a arte, llevando para ello maestros peritos, y qué necesita obrarse para que pueda conducir el agua sin dificultad y excusarse los daños que se experimenta, tratando y ajustando así mismo con dichos maestros el reparo y obra que sea menester”⁴⁸.

A MODIFICACIÓN DE 1765 POLA CONSTRUCCIÓN DA CASA DO SEÑOR DE ORBÁN

O día 9 de febreiro de 1765 José de Armesto, señor de Orbán, presentouse no consistorio para lle pedir á Cidade que “le permitiera reedificar la casa que tiene sobre la fuente de la Puerta Miñá y adelantar sobre ella, para el seguro de dicha casa, un arco de diez cuartas de ancho”, e encárgalles a Antonio Teijeiro e ao que fixese de procurador xeral, que acompañados dun mestre da súa satisfacción recoñecesen o lugar e informasen a cidade para poder decidir⁴⁹.

O día 13, o rexedor deu conta de que acompañado de Juan Salgado e o mestre José González Sierra recoñeceran “la obra que intenta hacer sobre la fuente Miñá don José Quiroga y Armesto, de que formó plano dicho maestro, y según él hallaron no ocasionar perjuicio al público en la referida obra, por lo que siendo del agrado de la Ciudad le podrá dar la licencia que pide”, autorizándoo a facer a obra na forma que manifestaba no plano “y que siempre que sea preciso reconocer dicha fuente no se pondrá embarazo por el ni sus sucesores”⁵⁰.

É neste momento cando a fonte perde a fisionomía primitiva pasando de ser unha fonte exenta, aberta e apegada á fachada oeste da casa que había, a unha fonte cuberta cunha bóveda. Desaparece a cornixa e parte do frontispicio, e trasladan os candeeiros que a remataban á nova fachada da casa, incluíndo uns adornos da tipoloxía coñecida como *placas compostelás* segundo se pode ver nun par de fotografías que se coñecen. É posíbel que fose neste momento cando se eliminan as escaleiras laterais que daban acceso ao vestíbulo desde as dúas rúas, Tinería e Travesía da Miñá.

ARRANXOS E CONSTRUCCIÓN DUN LAVADOIRO

Nas actas capitulares do Concello temos varias referencias a obras de reparación e de mantemento da fonte. Así, o 9 de novembro de 1853 acórdase facerlle unha reparación “a la fuente de la Puerta Miñá y que el maestro de

⁴³ Caixa 8. Libro 13. Actas capitulares de 1639. Consistorio 30-01. AHP de L. A.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Caixa 8. Libro 14. Actas capitulares de 1641. Sesión 4-12. AHP de L. A.

⁴⁷ Caixa 15. Libro 28. Actas capitulares de 1686. Consistorio 16-03. AHP de L. A.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Caixa 55. Libro 90. Actas capitulares de 1765. Consistorio 9-02. F. 75. AHP de L. A.

⁵⁰ Caixa 55. Libro 90. Actas capitulares de 1765. Consistorio 13-02. F. 75. AHP de L. A.

*obras, previo su reconocimiento, forme el presupuesto del coste*⁵¹. O 8 de marzo de 1867, o mestre Joaquín Cortiñas fai o orzamento da obra que ascende a 83 escudos, 600 milésimas⁵². O 24 de marzo de 1867 adxudicóuselle a obra a Ángel Somoza en 76 escudos. O 26 de abril as obras estaban feitas, sendo inspeccionadas polo sobrestante Joaquín Cortiñas, que as deu por boas o día 27.

A fonte foi tapiada con motivo das obras de urbanización das rúas da Tinería e Travesía do Miño, aprobadas na sesión do Concello do 4 de setembro de 1942, ratificando o acordo adoptado pola Comisión Municipal Permanente de 28 de agosto de 1942, e recuperada entre os anos 2006 e 2008 pola S.A. de Xestión do Plan Xacobeo da Consellaría de Innovación e Industria da Xunta de Galicia.

⁵¹ Caixa 121. Libro 177. Actas capitulares de 1853. Sesión 9-11. AHP de L. A.

⁵² Nas condicións dise que *"los sitios por donde sale hoy el agua en el de la izquierda habrá de ponerse una taza hecha de piedra granito que reciba las aguas que por allí vienen en la que se colocará uno de los caños tapando el demás agujero perfectamente, y en el de la derecha también con piedras de granito, se subirán las aguas a la altura del caño de la izquierda a donde se colocará el otro caño, de modo que no haya filtraciones por ninguna parte y que las aguas salgan todas por los referidos caños a derramarse en el pilón lavadero. A éste se le hará un agujero en el último del a la mano izquierda para su desahogo y a la salida de estas en el pavimento de cantería de la parte de afuera habrá en la piedra que le corresponda una media caña que las conduzca al canal"*. Atado 1-7 (9 bis). OP. AHP de L. A.

1.2._ A MURALLA ROMANA.

1.2.1._ INFORMACIÓN BÁSICA SOBRE O MONUMENTO.

A Muralla de Lugo é un dos máis importantes monumentos da Hispania romana e da súa época, ó ser a única fortificación completa en todo o seu trazado. Foi por iso, tamén o monumento máis estudado da Galiza romana e un dos máis significativo para entender o tipo e grado de Romanización do NO peninsular.

Os seus aspectos básicos principais son os seguintes:

De planta cadrangular e forma oblonga, cos seus lados curvos, teñen 2.140 m. de perímetro aproximado, conserva unha altura de 12-14 m. e unha anchura de 4,5 – 7 m. no camiño da ronda. Entre os seus dous parámetros de laxas de pizarra albergase un macizado de laxas, cantos rodados e outros materiais unidos por argamasa, xeralmente estratificados en capas ben asentadas e compactas. En algunhas torres e lenzos, especialmente nos de flanqueo das portas de traza romana (que son a Nova, Miñá, Santiago, San Pedro e cicais a FalsaO, conservanse sillares de granito dispostos no sistema de sogas e tizón. Esta sillería cicais abondou máis na fábrica orixinal, pero de tódalas formas, a maioría da construción fíxose xa orixinariamente en sillarejo de xisto, material cercano e accesible, apropiado para unha obra erixida con certa urxencia e premura pero sin detrimento da resistencia dos muros, asegurada e aumentada ademais coa reutilización de outros materiais de construción e tamén epigráficos: máis de 40 inscricións apareceron no macizado ou nos paramentos da muralla, ademais de algunhas pezas escultóricas.

A cimentación do recinto é escasa pero moi ben pensada e a existencia de fosos parece comprobada en algunhas zonas (lados S. e E), a certa distancia do muro exterior.

As Murallas de Lugo, tiveron no seu orixe 85 torres, todas de planta semicircular pero non sempre do mesmo diámetro e flecha, soen estar cercanas entre si e estaban provistas (probablemente todas) de dous pisos altos con 2, 3, ou 4 grandes ventanales cada un dos cales hoxe só se queda un (e restaurado) na zona da Mosquera, así como un grabao de 1850 e outras descrición antigas, pois a maioría daqueles pisos está acorde con que Richmond denominou “estilo legionario hispánico” (cfr. Las murallas de León e Astorga, demás de las de Gijón), e era apropiado para unha defensa de fogo cruzado de armas arroxadizas, máis para “ballistae”, ou outras máquina similares, que serían utilizadas en outros recintos como Barcelona, Zaragoza ou Girona.

Foi na época tardorromana cando se erixe a fortificación lucense, a raíz da crisis xeral do Imperio no s III d.c., e das noticias de ruptura do “limes” ou fronteira do Rhin. Tendo en conta os paralelos coñecidos, os epígrafes e materiais reutilizados (ningún posterior ó 240-250) así como o propio contexto arqueolóxico de Lucus e o histórico en xeral, podese asignar á Muralla de Lugo unha fecha de construción entre 265 e o 310, supoñendo que o recinto se fixera duna soa vez e de modo continuado, pois non se poden documentar fases constructivas diversas ó menos separadas no tempo (aparte, lóxicamente, as das reformas e reconstrucións posteriores á época romana).

Por outra banda, a extensión da área fortificada (unhas 34 hectáreas) sobrepasou a do núcleo orixinario (cicais campamental) do Lucus Augusti alto imperial e deixou zonas baldías polo lado N. e O. con un fin aínda non ben esclarecido, e en cambio recortou outras áreas urbanas, (sobre todo polo S. e S.O.), onde tamén se documentan necrópolis tardorromanas.

Lóxicamente, o recinto fortificado de Lugo sufriu varias e continuas destrucións e reformas que sen embargo, non arruinaron nin deformaron excesivamente a súa fábrica, excepto no referente ós pisos altos das torres xa citados e ó trazado da Muralla nun punto do lado Sur da cidade (o chamado Reducto Cristina na Mosquera). Na Baixa Edade Media, posiblemente, e con seguridade documentada durante as Guerras Carlistas, producíronse os maiores deterioros e destrucións na Muralla, mentres nos séculos XIX e XX é cando se produce a apertura de novas portas (outras cinco), e se desmochan ou eliminan algunhas torres, para ancheirar a calzada do lado exterior ou por accións de pretendido desenvolvemento urbanístico.

Nos últimos vinte anos, a Muralla de Lugo foi obxecto de “limpeza” de edificacións acaroadas, restauracións diversas e outras actuacións, para uns necesarias e para outras excesivas na súa plasmación final, sen que se tivera en conta ademais, de modo decidido e con criterios definidos, a conservación e integración do seu entorno urbano.

1.2.2. _ INFORMACIÓN E ANÁLISE DO MONUMENTO.

1.2.2.1. _ MEMORIA DESCRIPTIVA.

DIMENSIONAMENTO XERAL E PARTICULAR

A fortificación romana de Lugo que abarca 34 Ha. ten un perímetro, polo seu camiño da ronda, de 2.117 m. segundo as nosas medidas (ou 2.219 e ata 2.140 segundo algúns autores) O seu grosor é de 4,20 m. anque en algúns lugares, alcanza os 7 m. no seu estado actual. Entre os dous parámetros hai un recheo de argamasa caliza, pedra solta, guixaros e materiais arquitectónicos e epigráficos romanos reutilizados. A altura da muralla oscila entre os 8 e os 12 metros. Ten hoxe dez portas, entre antigas e modernas, catro escaleiras exteriores e unha rampa de acceso ó camiño da ronda. A lonxitude dos lenzos entre os cubos oscila dende os 8,80 e 9,80 metros ata os 15,90 e 16,40 metros. Conservanse corenta e seis torres antigas completas, máis trinta e nove que hoxe están cortadas total ou parcialmente. Nas enteiras oscila entre 5,35 metros e 12,80 metros o oco ou segmento, e de 4,80 a 6 metros a flecha. En una delas conservanse dúas ventás de medio punto, de 1,43 m e 1,53 m. de alto e 1,15 de ancho.

Para entrar e saír no recinto amurallado, utilízanse dez portas, cinco antigas e outras tantas modernas. Estas últimas foron abertas a partir do 1853 por necesidades do crecemento urbano.

O paseo da ronda ou adarve accedese por cinco escaleiras e unha rampa. Descubríronse en diferentes épocas catro escaleiras de dobre ala que se desplagan no adarve fronte os cubos, constando a existencia de outras das mesmas características, hoxe ocultas.

AS CARACTERÍSTICAS ARQUITECTÓNICAS DA MURALLA. ANÁLISE E SIGNIFICACIÓN ARQUEOLÓXICO-HISTÓRICA

O trazado

A pesar das destrucións e reformas sufridas polo recinto, pode facerse hoxe un estudo de base arqueolóxica (e a veces documental) dos caracteres arquitectónicos da Muralla romana de Lugo e en relación con iso unha aproximación ó aspecto funcional, no histórico-militar romano do recinto.

É máis probable que a Muralla se construíse toda ela de unha sóa vez e non se observan sinais ni hai documentación da existencia de máis recintos adosados ou paralelos como en Barcino nin de máis de un período constructivo como na "muralla de Aureliano" en Roma. A fortificación erixíuse debido ás necesidades do seu momento histórico, e posteriormente sufriu reformas, destrucións e saqueo de materiais, pero o perímetro, o trazado orixinal dos muros, torres e portas aínda se poden advertir ben hoxe, e iso é una base para definir as características arquitectónicas do recinto romano, deixando aparte as mensuracións, que xa se detallan en outro lado.

Xa se dixo que o perímetro se dispón en forma cadrangular cos ángulos redondeados e os lados lixeiramente cambiados.

Iso coincide (¿a sabendas?) coas normas vitrubianas (teóricas) de preferir as curvas ás rectas en obras de carácter militar, o recinto adaptouse á topografía do terreo e seguiu as súas liñas de subida e baixada que se traduce algunhas veces en unha gran diferenza de altura entre o paramento exterior e o interior, como no sector entre a Porta do Obispo Odoario e a Porta Miñá.

Xa se fixo mención dos problemas e consecuencias que para o casco urbano romano tivo o trazado do recinto baixo imperial, cortando parte da cidade polo Sur e Suroeste e ampliándoo notablemente nos lados Norte e Este (vil. supra.)

Muros e aparellos

O muro está composto de guixaros de río de distinto tamaño, pedra xeralmente de pizarra e esquisto tamén diverso, cascotes, e incluso restos materiais arquitectónicos e epigráficos, e unha argamasa caliza por partes bastante areosa, todo iso apisonado e en ocasións (como no sector da Porta Aguirre) perfectamente estratificado, intercalando ringleiras ou capas interiores de pedra en sentido vertical, cicais para favorecer o drenaxe do macizado, algo que tamén se comprobou na cimentación con motivo das obras de restauración desde 1972-73.

Pois efectivamente, na zona situada á dereita da Porta de San Pedro e a un metro ou metro e medio de altura, sobre o nivel actual da calle e a Ronda exterior, viuse que baixo as últimas ringleiras en vertical e pedras grandes de todo tipo, apoiadas nunha capa de area axilosa, que precede o chan natural ou "grixa" co que se aseguraba, entón, o perfecto drenaxe das filtracións das partes superiores.

En canto ós paramentos que encerran este macizado, a xeito de encofrado perfectamente imbricado, (na fábrica romana, non así nas reformas posteriores), o interior é sempre de sillarejo de pizarra, mentres o exterior ofrece algunhas variantes.

Este paramento exterior é, na súa maioría, de sillarejo de laxas de pizarra unidas por argamadas de calizas, de moi boa calidade, deixando aparte lóxicamente das zonas reconstruídas recentemente nas que as laxas de pizarra foron rexuntadas con cemento.

Pero tamén hai zonas do muro externo que teñen sillares de granito, bastante ben escadrados, como nos cubos e cortinas adxacentes da Porta Miñá, a de Santiago, e a Nova e restos deles na de San Pedro. Vázquez Seijas apuntou a creencia de que a parte da pizarra é posterior mentras a de granito, a fábrica primitiva, opinión presente entre varios eruditos e que chegou a ser bastante común. Tal creencia non se corresponde coa realidade histórica, pero en certo xeito tampouco é completamente errónea.. Richmond observaba que a, segundo el, escasez de grandes pedras nesta zona da rexión terían marcado no só a construción da Muralla sinon a de outras edificacións como as termas romanas xunto ó río Miño. De feito, tamén a cidade reflexa nas súas construcións, ata tempos ben recentes, a abundancia de pizarra e a escasez de granito. Na erección da Muralla de Lugo utilizouse preferentemente o material que era máis doado de traballar e se tiña máis a man, reservando o uso dos sillares para as portas e as cortinas e cubos adxacentes, como zonas que precisaban unha máis sólida consistencia.

Non obstante, hai que admitir, efectivamente que ó longo da historia se sustrairon sillares do paramento exterior e foron substituídos por laxas de pizarra de máis fácil obtención. O propio Richmond apunta a posibilidade, certa, de ter sufrido a Muralla saqueos nos muros para obter bon material destinado a outras construcións. Segundo isto, a Muralla debeu ter máis sillares de granito que os que actualmente se ven, pero tratar de separar os materiais por épocas, (pois chegouse a dicir que o granito é obra romana e a pizarra obra medieval), é establecer un esquema rígido a xeito de compartimentos estancos, errado a todas luces, porque hai que contar coas circunstancias de dispoñibilidade material, necesarias e posibilidades que marcan unha obra arquitectónica e o seu “tempo de construción”, e máis aínda de tipo e función de unha fortificación con fines defensivos posiblemente urxentes.

Onde existen os sillars, solen estar dispostos co sistema de “soga e tizón”, o tamaño das pedras varía e incluso a cor xa que na “Porta Miña” (a máis representativa deste tipo de paramentos) o granito é moito máis claro que na “Porta Nova”, onde, os sillares están peor escuadrado. Non existen pezas propiamente almohadilladas, anque a erosión dos esquinales poda, a veces, inducir a pensar en algo semellante.

Na obra de reforma incluíronse materiais que non son nin pizarra nin granito, senón por exemplo “cantos de río”, areniscas ou calizas, etcétera, pero que nada cambian, ou mui pouco, a fisonomía do paramento exterior pola súa presenza puntual. Xa sinalamos que o muro interior é dodo el de sillarejo de pizarra, pero hai que advertir unha excepción, situada á esquerda da Porta de Bispo Odoario, onde aparecen ringleiras soltas de granito irregular e que, pola súa traza, non é obra romana. Esta utilización de pedras irregulares de granito é moi común en todo o sector N.O., debido probablemente a reformas e reparacións antigas e modernas (época medieval e s. XVIII-XIX), que aproveitarían moito material de construción errático presente nesta zona, tanto do interior como do exterior do recinto.

En canto á función defensiva dos muros e anque sobre este aspecto se voltará a falar das torres, podese sinalar que a resistencia de aqueles é indudable, e así pareceu tanto a Morales e a Molina, como posteriormente ós reformadores do século XIX, e as dificultades de abrir unha brecha no recinto son aínda hoxe moitas, canto máis cando a obra estivese recen levantada. É significativo que os derrubamentos producidos nos últimos anos se disen e afectasen precisamente ás partes reformadas e retocadas, mentres que o macizo e os muros orixinais (sempre ben imbricados) dan mostras de unha maior consistencia.

As torres

O número de cubos ou torres que en un comenzo debeu de ter o recinto é de 85 (86 sinalaba Pallares). A Muralla de León, con 1.430 metros de perímetro ten casi tantas torres como Lugo, pero aquí estas son meirandes. Richmond xa indicaba que Mérida no seu plano de 1921, non indicaba tódalas torres que existiron nin os lugares nos que foran destruídas. O plano de Richmond (vid.) intentou suplir tal deficiencia pero, o autor xa aclaraba que non todas as torres poderon ser completadas con certeza e que o seu número, que el situaba entre setenta e nove e noventa, era impreciso.

Nas obras de restauración de 1972-73 reconstruíronse total ou parcialmente dezanove cubos, todos con una planta semicircular. Na actualidade hai setenta e un, once dos cales están incompletos ou mutilados (vid. planos).

Hoxe sabemos, despois dos estudos feitos sobre o terreo, que eran oitenta e cinco as torres primitivas, separadas por lenzos de distinta lonxitude (entre 8,80 e 16,40 m) do mesmo xeito que o tamaño das torres varía, podéndose distinguir dous grupos un con unha media de 13,40 m. de diámetro e outro con unha de 10,15 m. os cubos meirandes están no sector Porta Nova – Porta Bispo Odoario, e os máis cativos no que vai da Porta do Bispo Izquierdo á Porta de San Pedro. O material utilizado nas torres é laxa de pizarra, excepto como xa se dixo, nos dos flanqueos das porta Miña, Nova, e de Santiago e nas perdidas da de San Pedro, que son sillares graníticos.

Na maioría dos cubos que aínda se conservan completos, a base é lixeiramente máis ancha que a parte situada no camiño de ronda, creemos que tanto debido a reformas posteriores como á fábrica orixinal, buscando unha maior estabilidade das torres.

Hai que destacar que o recinto de Lugo tódalas torres ou cubos orixinais, son de planta semicircular, mentres que hai certa variedade de tipos en outras fortificacións baixo imperiais.

Probablemente, iso poda deberse ás circunstancias da erección da Muralla de Lugo, en un só período e do xeito máis rápido e funcional posible, polo que os cambios e variables no sistema de construción supuxeran unha certa complicación de plans e de disposición constructiva en xeral, ademáis do feito de que non existiría un recinto anterior de igual ou similar tamaño e con un tipo de torres que predeterminasen o trazado das mesmas ó erixir o recinto tardío.

Un dos maiores problemas co que aínda non encontramos no estudio de Muralla romana de Lugo, é o da primitiva existencia e disposición dos corpos altos das torres. Xa vimos como o Licenciado Molina os describía no século XVI, e no século XIX o grabado do *Semanario Pintoresco Español* así parece ratificalo.

O único resto que hoxe queda deste corpos altos é o existente na zona da Mosqueira, e correspondería ó piso baixo dos que tiñan as torres e que estaba situado ó mesmo nivel que o camiño da ronda.

As ventás debían de ser catro en cada piso, pois a disposición impar (3 ou 5) que se deduce do grabado de 1850 podería ser unha recreación do grabador. É máis lóxico pensar nun número par e ademais non enfiladas tanto ó frene ou flecha de torre como, máis ben ás cortinas dos lados. Iso está en relación co dispositivo defensivo usado nas fortificacións desta parte da Hispania Citerior. Ignoramos, polo de agora, como sucede na boa parte dos recintos baixo imperiais, como era o sistema de separación e de comunicación entre ámbolos pisos, pero Molina fala de restos de enmadeiramento no século XVI o que non pode inducir a pensar en un sistema de división deste tipo e non de outro material máis pesado e complexo coma a pedra, en todo caso, non sabemos si a solución sería única ou coexistía coas outras modalidades.

Un problema similar plantexase no que respecta á cuberta superior das torres. Existen dúas posibilidades, segundo vemos nos outros recintos coetáneos: tellado plano e almenado, no devandito caso sería alcanzado, segundo Richmond, por unha escada de peldaños ou unhas escalas, colocada no interior do recinto e paralela a este, ou ben tellado a dúas ou catro augas como sucede en diversas portas da chamada muralla de Aureliano en Roma. Non existen datos arqueolóxicos fidedigno que permitan supoñer unha ou outra solución, pois anque o clima e a tradición aconsellaría unha cuberta a varias augas, non se puido documentar restos da mesma, nin de tégulas ou ímbrices (como sería normal nunha construción romana), nin de lousas de pizarra, todo o cal, por outra banda, tería que deixar uns extractos de derrube considerables, aínda contando con posteriores limpeza e aplanados dentro e fora do recinto.

En canto ó sistema defensivo utilizado dende as torres, o citado Richmond e logo outros autores optan pola hipótese seguinte: a frecuencia e a anchura dos cubos ademais da disposición das ventás dirixidas sobre todo ás cortinas adxacentes, fan pensar que eran usadas polos arqueiros, colocados bastante atrás ou ben con armas arroxadizas de man (os pila muralia). O tamaño das ventás parece, en principio, recomendar esta idea, pero unha inspección máis detida e estudiada podería indicar que o sistema defensivo era o de fogo cruzado sensiblemente parecido ó da muralla de Aureliano, anque sin ballistae, pois estas armas non deprimirían o suficiente en tan corto alcance quedando zonas de ángulo morto. Por outra banda, unha cidade provincial e periférica como Lucus difícilmente podería pagar un custoso sistema artilleiro cal sería o uso de ballistae conforme ós estudos realizados por Schramm, Marsden e outros, preferindo o sistema, xa bello entón, de arqueiros. Segundo a tesis de Richmond, a cidade no Baixo Imperio (defendida segundo a *Notitia Disinitatum Occidentalis* pola *Cohors Lucensis*, identificable coa *Coh III Lucensium* dalgunha inscrición, precisaría, calculando catro por torre de 340 arqueiros teóricos, sendo a guarnición total posiblemente de 500/600 homes. Para Balil é factible o uso de unha ballista sentada sobre axuste xiratorio para catro ventás, para o que se necesitarían pois, 85 aparatos de tal índole. En ámbolos casos os cálculos, sempre teóricos fanse supoñendo que dos pisos existentes en cada torre só un se preparase para a defensa dos lenzos intermedios. Fora como fose, e aparte hipotéticos esquemas defensivos, é case seguro a utilización dos pila muralia, como en outros recintos, aproximando as torres para ampliar o campo de tiro e as zonas cubertas polos defensores.

As portas

So catro ou cinco si consideramos como tal a Porta Falsa, das dez portas existentes poden considerarse de apertura romana como xa se sinala noutro apartado e delas unicamente a Porta Miñá (ou do Carne) nos permite analizar as características arquitectónicas da súa traza orixinal, xa que as outras tres, a Porta Nova, a de San Pedro e a de Santiago ou do Postigo, han sido reformadas (algo menos esta última), polas reformas posteriores. A Porta Miñá, no centro do lado Oeste do recinto en un lugar donde o terreo sofre un declive o cal fondo ocupa a citada porta, está franqueada por dúas amplias torres construídas case anteriormente de sillares graníticos dispostos a "soga e tizón. As portas, só parcialmente conserva este sistema e a Porta de San Pedro nin sequera eso pois está totalmente reconstruída, si ben Richmond xa apuntaba o arranque da torre dereita, con sillares.

A cortina ou lenzo da muralla onde está emplazada a Porta Miñá é moi estreita (3,67 m.) e encontrase afondada bastante hacia atrás con respecto ós cubos flanqueantes, e incluso Richmond apunta o dato de que a cortina era máis estreita nas zonas de portas que no resto dos lenzos unicamente con espazo para acomodar a maquinaria da reixa, todo iso en orden a conseguir unha mellor defensa das portas.

Encima da porta propiamente dita iría un piso cuberto que enlazaría co máis baixo dos dous existentes nas torres, quedando á altura do actual camiño de ronda e coa función entre outras de resgardar ós encargados do manexo da reixa, ademais de permitir enfilas directamente a entrada. De tódolos xeitos, a Porta Miñá tamén coñeceu reformas e destrucións que afectaron xustamente o espazo situado sobre o paso inferior, segundo recolle algún plano de 1867, que presenta un acceso, paralelo ó recinto, a esta parte interior da Porta.

Cando vexamos os paralelos estilísticos e funcionais das fortificacións do Baixo Imperio insistírase no tema das portas que, por exemplo, foron perfectamente estudias e periodizadas por Richmond no caso da muralla de Aureliano.

De seguida describirei as portas seguindo o criterio marcano no plano de 1.871, é dicir partindo da Porta Nova, e seguindo o sentido contrario ás agullas do reloxo.

Portas de trazado antigo

PORTA NOVA (1.900)

A súa existencia coñecese segundo escritos do Século XII. Serviu de saída hacia Brigantium. Era un arco de medio punto pequeno e baixo, flanqueado por dúas torres de sillares de granito. Posuía un corpo de guardia na parte superior, que a posterior foi utilizado como capela dedicada a Sta. Mariña. En 1.838 forneceuse de un fortín, que posteriormente se suprimiu. É esta a única porta aberta onde xa había outra, pero na súa apertura, seccionouse o cubo para darlle maior amplitude, derribouse por ruínosa en 1.899 reconstruíndose en 1.900 segundo proxecto do arquitecto municipal Juan Alvarez de Mendoza que a súa vez seguía o elaborado por Cobreros para a porta Aguirre.

Unha vez feita a subasta das obras, a solicitude de un edil, o Concello acordou que o arquitecto estudiasse a construción de dúas habitacións, para albergar as oficinas de consumos, a ámbolos lados da porta similares ás existentes nas de Estación e Bispo Aguirre, pero feita a modificación só se aceptou unha por razóns económicas.

Actualmente a súa configuración é a de 1.898, segundo o citado proxecto, para o que se modificou una das torres de flanqueo e se cortou a outra. Posúe unha habitación que estivo destinada a oficina de consumo.

PORTA DO CARME:

A súa existencia coñecese segundo escritos do século XII. A súa estrutura era similar á antiga de Rúa Nova, sendo os arcos algo rebaixados. Existe no seu interior o oco abovedado de canon con unha curiosa estrutura de madeira empotrada nos seus muros, onde se supón que se ubicaba o corpo de garda.

Nesta porta, tamén existiu unha capela chamada dos Remedios.

Como na anterior porta, en 1.838 fortificouse debido ás Guerras Carlistas.

As súas torres de flanqueo son de sillares de granito e é a Porta mellor conservada, cambiando o seu antigo nome de Porta Miñá pola do Carme.

Foi modificado en 1.870, suprimíndolle a súa escaleira de acceso ó corpo de garda.

PORTA DE SANTIAGO:

A súa existencia coñecese segundo escritos do século XII. O seu aspecto orixinal era semellante ó da Porta Miñá.

En 1.759 e a expensas do Bispo Izquierdo e Tavira, foi ensanchada, colocándolle a fornela con Santiago Matamoros.

En 1.838 dotouse de un fortín posteriormente derrubado en 1.841.

Hoxe é unha porta con dous cubos asimétricos sendo o de maior tamaño de sillarejo de pizarra, e o outro de sillares de granito.

Coñeceuse ata fai pouco co nome da Porta do Pegigo ou Pexigo (Postigo).

PORTA DE SAN PEDRO:

A súa existencia coñecese segundo escritos do século XII, con nome de Porta Toledana.

O Infante D. Felipe no século XIV colocou unha fortaleza no seu lugar.

O seu aspecto definitivo data de 1.781, con arco de medio punto e un frontón partido no que se situou o escudo de Lugo entre dous Leóns Rampantes.

Posuía corpo de garda que foi utilizado como capela das Ermitas, sendo derribado en 1.846.

En 1838 foi fortificada debido ás guerras carlicas e derribado en 1.841, así mesmo encheuse en 1.840 o foso do que foi dotada.

En 1979 foi dotada de dúas torres de flanqueo de sillares de granito.

PORTA FALSA:

Castro Freire, fala da súa existencia no século XIII, pero non aporta documentación algunha ata 1.660, non hai constancia escrita dela como tal porta, nun acta capitular sobre a necesidade de cerrala. O sistema de porta falsa é máis ben unha costume extendida das fortificacións da Idade Media e Contemporánea.

En calquera caso, a súa ubicación é asimétrica entre dous grandes torreóns moi separados, o que a descarta como porta romana.

Fortificouse a causa das guerras carlistas, en 1.838, derrubándose o fortín en 1.845.

A súa constitución actual, segundo reconstrución de 1.755, é de arco de medio punto, as escaleiras de pizarra para salvar o desnivel entre o interior e o exterior son posteriores.

Portas as que a súa apertura se sitúa entre los séculos XIX e XX

PORTA DO BISPO ODOARIO:

O derribo da muralla realizouse por orden do alcalde D. Antonio López Pérez, a base de dinamita en 1.921. A porta é proxecto do arquitecto Sr. Saez, quen, debido a estar situada no Cubo nº XII, que facía de esquina da muralla executouna con un arco de dobre curvatura, executándose en 1.928.

Os seus aparellos son de sillería e pizarra, e no derribo da Muralla encontrouse unha canalización diagonal realizada con dobre muro de ladrillo e cuberta de lousa de granito.

Esta porta serve de unión entre a ronda exterior e un eixe leste-oeste da cidade (calle Montevideo).

Nos laterais de paso hai dúas habitacións para os fielatos ós que se accede por un vano de arco de medio punto.

PORTA DO BISPO AGUIRRE.

Esta porta abrese en 1.894 para comunicar o seminario, o cemiterio xeral, e o que pretendía ser o parque Moltó. A súa apertura efectuouse en 1.894 segundo o proxecto de D. Nemesio Cobreros, e para iso foi necesario derribar o cubo XXXVIII, o devandito proxecto non contemplaba os fielatos, que se incluíron a posteriori na modificación, seguindo a pauta da porta da Estación, si ben posúen unha ampla ventá para iluminación interior.

PORTA DO BISPO IZQUIERDO:

Para a súa apertura en 1.888 baixo o proxecto do arquitecto D. Nemesio Cobreros, houbo que derribar unas escaleiras de acceso ó adarve. Dela parte o reducto Cristina. O seu aparello é de sillería de granito.

A falla de comunicación da cidade co xulgado situado na nova cárcere estramuros, orixinou a súa apertura, incluíndo unha habitación para fielato situada na parte esquerda.

PORTA DA ESTACIÓN:

Co motivo da chegada do tren a Lugo en 1.875, faise precisa unha rápida comunicación entre o centro da cidade e a estación. En 1.864 xa se fala da posible apertura dunha porta que se materializa dez anos despois en base o proxecto do arquitecto provincial D. Nemesio Cobreros e Cuevillas, para iso derribanse os cubos LXIV e LXV en 1870, e abrese a porta que xa incluía sendas habitacións nos dous corpos basamentais.

Posteriormente, en 1.918 ampliase segundo o proxecto do arquitecto D. Luciano Travadelo quen empregou por primeira vez na muralla formigón armado como material estrutural, o seu aparello é de sillería de granito.

PORTA DO PRÍNCIPE OU DE SAN FERNANDO (1854 E 1962)

Foi unha das cinco portas contemporáneas, chamada do Príncipe en honor do futuro Alfonso XII. A excepción de ésta, tódalas demais se proxectaron con habitacións destinadas a fielatos nos que se facían efectivos os dereitos de portas e consumos, ou a transformadores de enerxía eléctrica. Coñecida tamén como porta de San Fernando abriuse en 1.854 e o proxecto foi do maestro de obras José Sánchez.

No 1.962 substituíuse pola actual, ampliándoa, de acordo co proxecto do arquitecto municipal Ruperto Sánchez Núñez. Esta porta está integrada por dous corpos basamentais de granito coroados por una imposta da que arrancan dous arcos directrices.

Os ocos, destinados a albergar transformadores. Fixéronse en formigón en masa, chapados exteriormente con sillares de granito de 30 centímetros de tizón en aparello normal, con xuntas horizontais en bisel e labra tosca ou apicotada.

O camiño de ronda ou adarve.

En relación con este elemento tan característico, o recinto lucense, dada a súa anchura e continuidade completa, podese colexir, segundo o dito antes, que quedaría cuberto nos tramos das torres con posible tellado de madeira, e tamén nas zonas de encima das portas onde se fai necesaria a hipótese de ventás, ou mellor, de troneiras dirixidas ó frente. No resto da Muralla, isto é, nos lenzos de cortina entre torre e torre, é posible que o adarve quedase ó descuberto anque cicais con un almenado do que non nos chegaron proba arqueolóxica nin documental algunha, a non ser que se queira traspoñer o sistema de almenas do cubo que aparece no grabado de 1.850 desprovisto xa dos seus corpos altos, pero de existir almenas, sería dun tipo que aparece plasmado en mosaicos, moedas e algunhas outras representacións do Baixo Imperio, que de tódolos xeitos tomaranse a título orientativo, e que fan pensar en parapetos almenados coroados por elementos triangulares e/ou esféricos.

Rampa e escaleiras de acceso ó adarve.

Existe hoxe unha rampa, cinco escaleiras exteriores e trece interiores, (destas 10 exhumadas) descubertas ata a data.

RAMPA DE ACCESO Ó ADARVE:

Xunto á Porta de Santiago. A súa orixe non está determinada, aunque o seu trazado orixinal era perpendicular ó adarve. Tras os danos ocasionados pola Xunta Revolucionaria en 1.846 proxectouse outra que accedía oblicua ó adarve, por D. Joaquín Cortiñas, sendo éste o seu trazado actual.

ESCALEIRAS EXTERIORES:

- Escaleiras da Porta Nova:

Delas coñeceuse unha restauración no 1.852.

Escaleiras da Praza de Campo Castillo.

Realizaronse en substitución das que se demoleran para abrir a porta de Bispo Izquierdo. Foron realizadas en 1.890 segundo proxectos de D. Nemesio Cobreros, o seu trazado irregular xustificase pola necesidade de salvar portas e ventás das edificacións existentes.

Escaleiras da Plaza do Cantiño.

Sufriron modificacións nos anos 1.787 e 1.852, data na cal adopta o a súa configuración actual.

Escaleiras do Carril Do Gato Mouro.

Foron unhas das máis antigas, estaban situadas onde hoxe se encontra a porta da Estación, derrubáronse no 1.839. No 1.880 construíronse outras ó lado da mencionada Porta que son as que se conservan na actualidade.

Escaleiras da Porta Falsa.

Na actualidade é do 1.887 segundo proxecto de D. Nemesio Cobreros a petición dos veciños para substituír a outras que foron derrubadas no 1.876.

ESCALEIRAS INTERIORES:

Son os accesos primitivos e accedese a elas mediante poternas nos muros da muralla.

As máis próximas á Porta de Santiago descubríronse no 1.962 e son de dúas as.

No 1.964 descubrense outras similares ás anteriores nas proximidades da Porta de Obispo Aguirre. As últimas descubertas nos anos sesenta, iguais ás anteriores están próximas ás escaleiras do Cantiño.

No 1.989 descubrense e escavanse outras dúas escaleiras nos cubos LXXIV e LXXIX durante o proceso de execución das obras de rehabilitación, fruto das cales se detecta así mesmo a existencia de escaleiras nos cubos LXXII ó LXXX, ambos inclusive.

A partir das obras de restauración do 1996, descubrense as escaleiras seguintes nos cubos IV, XXXIX, XLII, LXI, LXII, LXXIX.

Tódos estes achazgos, levanme a indicar o feito de que existen escaleiras interiores en tódolos cubos orixinais da muralla.

As escaleiras e outros accesos.

A subida ó camiño da ronda e ás portas altas da fortificación carecía ata fai pouco de datos arqueolóxicos propiamente ditos e fiables, ó igual que ocorría por exemplo, nas murallas de Barcelona onde só aparecen uns restos de construción que podan atribuírse a unhas escaleiras. En principio, Richmond e Arias supúñan que estes accesos se encontrarían tanto no interior do recinto como paralelos ó mesmo (como na Muralla de Roma).

En Lugo, as catro escaleiras e a rampa de acceso o camiño da ronda son "modernos" e no Plano de Arquivo Histórico Militar do 1.871, constan outras escaleiras en lugares como a actual Porta do Bispo Esquerdo ó lado da Porta Miñá. Pero nese mesmo plano, e en outro do 1.873 do Arquivo Municipal, , observase claramente que o acceso sito á dereita da Porta Falsa completábase con una escaleira de dobre derrame embutida dentro do propio recinto, co que se convirte no primeiro dato gráfico sobre o tipo de acceso primitivo, que máis recentemente foi comprobado co achado de outras escaleiras en varias zonas daquel.

No 1.962, e logo no 1.964 e en anos sucesivos, descubríronse os primeiros ocos con escaleiras dentro da propia Muralla, primeiro, detrás da calle Clérigos, logo á esquerda da Porta do Bispo Aguirre e máis tarde outro entre a Porta de San Pedro e a da Estación. Todos eles tiñan a mesma disposición: un oco no paramento interior, a uns 4/5 m. sobre o nivel de cimentación, e logo un derrame en dúas as afrontadas que suben ata ó adarve, todo en sillarejo de pizarra.

Posteriormente e como xa se dixo, nas últimas obras de 1990, no sector Porta Falsa- Porta de San Fernando descubríronse outros catro accesos primitivos ademais de comprobar o oco (hoxe tapiado) do que se abría á actual escaleira da plaça de Ferrol. Novas documentais permiten supoñer outras escaleiras antigas ó lado das portas Miñá e Nova a comprobar con futuras prospeccións/escavacións.

Apuntouse a posibilidade de que cada torre tivese un acceso deste tipo, anque iso parezca excesivo, tanto dende o punto de vista funcional (dada a proximidade das torres). Como polo que podería afectar á consistencia do propio recinto. Por outra banda xa se comentou ó tratar do trazado e da relación da Muralla co seu entorno arqueolóxico, que a ubicación das escaleiras ata agora descubertas non sintoniza exactamente coa maior abundancia ou concentración dos restos da trama urbana de Lucus Augusti.

É este un dos problemas, que intentarán resolver as investigacións futuras, tanto sobre base documental, como sobre todo, fundamentándose en prospeccións ou escavacións arqueolóxicas aproveitando ó máximo métodos e tecnoloxías avanzadas complementarias do método arqueolóxico tradicional.

A subida ó camiño da ronda, non obstante, sabemos que tiña que contar con rampas de terra (¿ou de madeira?) para chegar a aqueles ocos a certa altura do chan, ademáis da posibilidades de facerse con escadas de man en determinados casos, anque sempre utilizadas como medios auxiliares.

Elementos Singulares

O REDUCTO CRISTINA:

No século XIX, entre os anos 1.836 e 1.838 reforzase a muralla, dando continuidade á mesma construindo un baluarte chamado "O Reducto Cristina" na zona comprendida entre os cubos XLIII a XLVII, a cal estaba ocupada por casas a partir do século XV.

Dito reducto rompe co trazado antigo e adopta a forma angular.

Hai que facer mención ás guerras carlistas como elementos determinantes das fortificacións da muralla nos primeiros anos do século XIX.

Sen dúbida a obra máis importante das realizadas na muralla no século XIX, e cicais en toda a súa historia, foi a construción do baluarte ou bastión angular que se fixo para comunicar o camiño da ronda entre as postas de Santiago e a de San Pedro, pois o seu paso acabase interrompido antes pola fortaleza ou Castelo e despois polo Cárcere da Coroa e outras edificacións propiedade do Concello e/ou da Mitra episcopal construídos sobre a mesma muralla.

Segundo o informe realizado con posterioridad á obra, en febreiro do 1.839, pola Comandancia de ingenieros da provincia, a cidade estaba sin defensa no que se refire a zona de Campo Castelo, ó estar ocupado o espacio interrompido da muralla por algunhas casas que teñían porta ó exterior do recinto, polo que consideraba que por aquela parte a plaza forte quedaba aberta. Fundamentándose en isto, o Capitán xeneral, implicando á Deputación Provincial, dispuxo que se proxectaran e executaran unha obra para defender aquela parte.

O añadido foi unha obra feita por razóns militares e públicas pero tamén con un matiz conmemorativo, para perpetuar a memoria do reinado de Isabel II con motivo da constitución política da monarquía, acabada de proclamar. Ó interese e celo con que a Diputación procurou proporcionar á capital a completa seguridade dos seus muros, engadiase a incomparable vantaxe de contar con un recinto cómodo e delicioso que serviría de paseo ós seus habitantes. Para iso acordouse colocar nun punto principal dos seus cimentos unha caixa de chumbo contendo un exemplar da Constitución, varias moedas de ouro, prata e cobre co busto de Isabel II e unha copia do acta do día no que a Diputación determinou a construción do reducto. Unha comisión formada por Manuel Anselmo Rodríguez e Manuel Becerra comprimentou esta parte do acordo e, dende aquel momento, o bastión angular ou "Reducto " recién construído leva o nome da entóns reina rexente María Cristina.

Colocada cerca do vértice exterior do bastión, podese ver unha placa de mármore con unha inscrición que dice:

CUERPO NACIONAL DE INGENIEROS. A EXPENSAS
DE LA EXCMA. DIPUTACION DE LA PROVINCIA
DE LUGO SE HA LEVANTADO ESTA PARTE DEL
RECINTO PARA LA DEFENSA DE ESTA CAPITAL
CONTRA LA USURPACION. AÑO 1837

A obra, rematada no 1.838, tivo un coste total de 4.137 reais, incluído o corpo de garda e adicións posteriores, e para a súa construción houbo necesidade de celebrar varias reunións cos propietarios das casas contiguas ó Cárcere do Castelo, así como derrubar unha casa acaroada a un dos cubos da muralla na parte da Mosqueira.

Outras obras feitas neste intre da Primeira Guerra Carlista, para mellorar o estado de defensa da plaza, foron o revestimento en toda a súa altura do torreón próximo á cañería da fonte (na zona da Porta de San Fernando, aínda inexistente, onde un oco daba paso o acueducto romano reformado polo Bispo Izquierdo no 1.756), outra actuación similar xunto á capela do Carne onde se reparou todo o parapeto ou pretil (máis de 4.000 varas) contruíndose as banquetas correspondentes, e, por fin, a protección con fortines das portas Falsa, de San Pedro e de Santiago. Nestas obras e en outras reparacións menores invertíronse 20.709 reais e 8 maravedís, que pagou a Deputación Provincial.

Existe unha relativamente extensa documentación sobre os citados fortines que os militares crían convinte facer, para aumentar os fogos, nas portas de San Pedro e Santiago, Miñá e Nova. Consideraban necesario construír

pequenos corpos de garda en outros tantos torreóns e dobre número de garitas de madeira, así como facer algunhas cañoneiras e remediar os defectos de outras xa existentes e os das súas explanadas, construír oito espaldons de terra e tepes.

Tales fortíns ante as portas resultaron de unha gran incomodidade para o uso normal destas xa que as novas defensas non permitían o libre paso de carruaxes e na Porta de San Pedro chegaba a atorar a entrada dunha casa.. O fortín situado no Postigo de Santiago impedía o paseo exterior e tamén o acceso ás hortas que había nas inmediacións da capela do Carme, de sorte que os propietarios das fincas non podían utilizar os carros para o traballo e cultivo das súas terras. Pero a pesar das reiteradas protestas do vecindario e das solicitudes do Concello a autoridade militar, os fortines non foron demolidos ata 1.841 e o da Porta Falsa no 1.842.

O CUBO DA MOSQUERA

No cubo XLVIII consérvanse os restos dos corpos altos das torres. Son dúas ventás de rajuela de pizarra medio punto, de 1,43 m. e 1,53 m. de alto e 1,15 m. de ancho. A súa estrutura coincide co grabado publicado no *Semanario Pintoresco Español* do 1.850 no cal aparecen dous corpos altos.

Este cubo permítenos afirmar a existencia de catro ventás por piso, que enfilaban as cortinas. O tamaño destas e a separación entre as torres indican un sistema de defensa tipo de fogo cruzado a base de arqueiros e armas arrojadizas sin "Ballistae".

Algúns autores como Richmond inclínanse por que o segundo corpo se realizase con enmadeirado unido o inferior mediante escaleira ou escada de man, sendo a súa cuberta de dúas ou tres augas, máis que un tellado plano e almenado.

No 1.787 había edificacións acaroadas a éte cubo e ó anterior pola cara intradós da muralla.

Edificacións Adosadas

A resolución histórica destas edificacións poden resumirse ou sintetizarse en sete etapas.

1.700-1.787 –Comenzos de século XVIII. Nestes anos, o Concello, debido á falta de recursos económicos decide aforar os ocos existentes entre os cubos da muralla con unha renta anual de catro reais cada un, para os que cultiven, ou ben edifiquen neles. Con esta medida, o ano 1787, se detecta a existencia de 57 edificacións, sendo entón cando o Capitán xeneral do Reino prohíbe a Construción de novas edificación.

1.787-1.808.-Dende 1.787, segundo o exposto, non se constrúen novas edificacións e en 1.809 durante a guerra da Independencia os franceses proceden á destrución das edificacións acaroadas.

1.819-1.870 No 1.810, o Capitán Xeneral concede permiso para acaroar novas edificacións, no 1.883, durante as Guerras Carlistas ordenábase derribalas, procedendo logo a construír máis. No 1.846 a casusa do Alzamento do Coronel D. Miguel Solís e Cueto, bombardease a cidade, e con elo prodúcese o derrumbamento de varias edificación

1.879-1.900 A partir do 1.870 iniciase de novo a construción das edificacións adosadas na zona comprendida entre as portas de "San Fernando e Nova" no trasdós da Muralla, si ben no intradós, ronda interior, fruto da acción de D. Nemesio Cobreros no 1.876, esixense retranqueos de 6 m. a partir da muralla para poder edificar.

1.900-1.974.- Última etapa. No 1.953 ano de vital importancia, o Concello en colaboración coa Dirección Xeral de Bellas Artes, deciden eliminar as edificacións acaroadas o trasdós, da muralla, as cales ascendían a un total de 130 edificios e 1.429 cobertizos.

Posteriormente polos decretos do 8 de xullo e 3 de agosto do 1.971, declárase de utilidade pública a demolición dos devantidos edificios e a urxente ocupación dos mesmos, comezando así as actuacións que culminarán coa demolición das devanditas edificacións e restauración posterior da Muralla nl 1.974.

Outros elementos.

Sobre a existencia de poternas, portillos ou pasadizos elemento de alto interés militar, non poden considerarse como tales algunhos ocos existentes en certos lugares do recinto, por corresponder a épocas máis ou menos recentes. Cabe a posibilidade de considerar como tal á Porta Falsa (como indicaría o seu propio nome, aunque é unha denominación típica da fortificacións medievais). Non existen demasiados indicios nin pistas para orientar a investigación a este respecto, e de tódalas formas hai que sinalar que a falta de poternas parece común en tódalas fortificacións hispánicas do Baixo Imperio.

Por último, as necesidades defensivas do recinto fan probable a existencia de fosos á pé da Muralla para protexer as áreas frontais, xa que dende as torres e lenzos de cortina únicamente podían ser defendida con armas arrojadizas. A posibilidade de fosos basouse durante algún tempo na aparición da manantiais de auga cerca da Porta de Santiago, o abrir a Porta do Bispo Aguirre e derribar dúas torres, e o construír o Edificio do Seminario Menor. Sen embargo, unha serie de escavacións realizadas dende 1.986 en áreas públicas e solares privados parecen documentar mellor a existencia de fosos, aunque com xa supoñía Arias en 1972, a certa distancia do paramento exterior. Efectivamente, a non menos de 4 m. do recinto, con una anchura ó redor de 4 e 5 m., (todo iso por término medio), documentouse a presenza dun foso escavado na pizarra natural, na Plaza da Constitución nos solares 53-54 da Ronda e nalgún outro lugar (datos aínda inéditos, pero o parecer certos). Este foso sería a reenchido entorno o

século XV, para permitir a utilización viaria, urbán e incluso agrícola, de toda a franxa fronteira o recinto por un lado exterior. É posible que non rodease o recinto na súa totalidade (vid. infra.)

Con todo, a comprobación arqueolóxica da existencia deste elemento sería preciso continuar as excavacións científicas en áreas paralelas pero a certa distancia dos muros, cuestión que hoxe por hoxe, non é sempre realizable no caso de Lugo. Hai que sinalar que a presenza de fosos nos recintos baixo imperiais foi cuestionada xa por Genier, e a constatación da escasa cimentación da Muralla de Lugo xa apuntaba a que a existencia daqueles o pé da mesma era practicamente imposible. Hai que lembrar, por outra banda, que Richmond conseguiu documentar e incluso datar a construción de fosos na Muralla de tardía de Roma, e sabemos que tamén se contemplaba a posibilidade, real, de aproveitar para este elemento defensivo, a presenza de ríos e outras correntes de auga, incluso mediante desviación, temporal ou definitiva, como recomendan algúns tratados poliorcéticos e como apuntaba no seu día o propio Vázquez Seijas.

Vistas as características arquitectónicas das murallas, non está de máis facer unha referencia breve ó xeito en que estas foron construídas, isto é, o relativo a man de obra, anque ó analizar as causas e o contexto histórico da construción dos recintos baixo imperiais se volva sobre iso, e en todo caso, advertindo que os datos existentes para Lugo son practicamente nulos e só se poden facer extrapolacións de outras partes do Imperio.

Foi tamén Richmond que apuntou ó tratar das murallas de Roma, que a erección das fortificacións tardías deixouse nas mans dos collegia ou brigadas de obreiros civís ó mando de inxenieiros militares. Nos casos hispanos, estes eran de máis de probable procedencia lexionaria, o persoal propiamente militar estaría demasiado ocupado en outros aspectos da defensa, véndose implicado tamén no envío de vexillationes ó limes renano recén invadido. Este emprego de collegia ou gremios cidadáns está ben documentado, (o mesmo que a dirección de arquitectos militares), ata época constantiniana, como constata o autor latino Malalas.

1.2.2.2._ DESTRUCCIÓN E REFORMAS.

PRIMEIRA ETAPA: DO S. III AL S. XVI

Lamentablemente, non temos demasiados datos e novas, nin documentais nin arqueolóxicas, fahacentes e fiables sobre as destrucións, reformas, reutilizacións ou obras na Muralla de Lugo dende a súa construción ata practicamente a segunda metade do século XVIII, na que os arquivos xa arrojan algunha luz sobre este tema. É, polo tanto, este aspecto un dos prioritarios a considerar en calquera proposta ou plan de investigación sobre o recinto de Lugo e en historia, xa sobre a documentación medieval e moderna, xa sobre bases arqueolóxicas científicas.

A primeira nova sobre algún tipo de obras na Muralla, unha vez decaída a súa función na época romana, a proporciona Teijeiro e Sanfiz, que sinala que foi reformada "polos suevos e os godos" (pobos ós que presumiblemente el achaca a colocación dos materiais arqueolóxicos e epigráficos achados na fortificación), dende logo, tales reformas, no caso de existir non chegaron a ser documentadas ata nos. Sabemos que en época sueva Lugo foi capita e punto neuráxico do reino, pero calquera hipótesis a propósito da Muralla carece hoxe de base arqueolóxica, e non parece que nin o continxente de poboación sueva nin o desenvolvemento histórico do seu asentamento, permita supoñer incidencia algunha na mesma.

En cambio, parece mellor documentada a estancia en Lugo sen haber feito obra algunha na Muralla, segundo consta por diplomas posteriores (¿), dos musulmanes ó mando de Muza que emplazou aquí a súa base de operacións militares sobre os rebeldes dos montes de Asturias e Cantabria, e donde recibiu a orde de voltar a Oriente segundo refire Sánchez-Albornoz. Así encontramos que un Privilegio de Alfonso II á igrexa de Lugo no 832 e que recolle Risco na España Sagrada, mencionase que a cidade quedou intacta da invasión musulmana. Tería menos sorte o recinto casi dous séculos despois, cando Almanzos no 892 consegue levantar definitivamente o cerco, anque non sabemos cal foi o pedazo derruido (¿) debeu de ser axiña reparado por canto o perigo de "razzias" musulmanas seguía existindo. (A nova a dá Amor Meilán, que a recolleu a súa vez de Vesteiro Torres, sen que saibamos o grao de fabulación que corresponde a cada un).

Posteriormente, na época de Alfonso VI, (1.065-1.109), tamén parece ser, (según L. G^o Quinteros) que a rebelión do conde Rodrigo Ovárez deu lugar a que as hostes reais abrisen "brechas" no recinto (¿). O infante Don Felipe, fillo de Sancho el Bravo, construíu, (segundo consta na documentación do Cabildo de Lugo que cita Vázquez Seijas), unha fortificación ou torre sobre a prota de San Pedro, que logo cedería o bispo Don Juan Hernández. Respecto a esta castelo ou fortaleza, o P.Risco indica que as "torres de pedra sillar" pertencerían ás obras do Infante segundo o arquivo do Cabildo. Posiblemente, a fábrica da fortaleza tiña bloques ou sillares de granito, pero non por iso hai que creer que tódalas torres feitas de tal xeito sexan medievais, nin moito menos, porque hainas lonxe da posible ubicación de dita fortaleza, e porque as torres con sillares xa vimos que solían usarse para flanqueo das portas romanas. Restos de granito escadrado existen naquela porta en nun anaco da cortina adxacente, o cal xa o observara Richmond, polo que nad a impide tampouco que aceptemos que as obras do século XIV se fixeran como menciona Risco. Outra posible ubicación da fortaleza de Rodrigo Ovárez podería ser o sector entre a Porta Miñá e a Nova, onde a mampostería de tipo errático e as senais de refraccións no monumento son abundosos.

Un problema similar se esboza coa chamada na documentación "Almena do Rei", para uns localizable no sector Porta do Bispo Esquerdo - Porta de San Pedro, e para outros no do Carmen - Campo da Forca (?). Un análise máis

exhaustivo e detallado da documentación medieval podería axudar á arqueoloxía nas investigacións futuras sobre estas fortalezas situadas sobre (ou ó lado de) a Muralla.

Estas e outras torres aparecen citadas nos diversos asedios que sufriu Lugo pero en moitos casos trataríase de simples remozamentos da obra romana, se pensamos en que as torres dispuñan de dous pisos altos, de clara utilidade defensiva.

Un dos asedios sufridos sitúase nun momento clave para a historia galega como é o dos Irmandiños, no s. XV no cal non sabemos se a Muralla recibiu ou non grandes danos, xa que ó asemellar chegouse a un trato entre sitiadores e sitiados, onde interviñeron delegados reais e o mesmo conde de Lemos.

Nos séculos XVI e XVII non consta derrube nin reforma do recinto, aínda que elo non quere dicir que non o houbera, e unicamente se pode mencionar que en 1597 se fala dunhas "torres do Conde" entre a Porta Falsa e a Nova (como recolle Vázquez Saco), e en 1667 se cita a torre da Noriega (ou da Muriega), nomes ambos posiblemente en relación con propietarios ou con acontecementos de ou nas torres en cuestión, tal como sinalaba Trapero Pardo.

SEGUNDA ETAPA: DO S. XVIII Ó S. XX

- a) Restauracións e modificacións nos paramentos.
- b) Demolición, reparación e reconstrucción de cubos.
- c) Arranxos, modificacións e apertura de portas.
- d) Modificacións nos accesos.
- e) Outras reformas.

a) Restauracións e modificacións nos paramentos.

ANO 1778

En varias ocasións se reconstruíu a chamada Muralla do Rei. Ameazaba ruína polo que se ordenou a súa demolición e reconstrucción. Fixo a obra Xoán Andrés Palmeiro.

ANO 1806

Asemella que neste ano reparouse un anaco da muralla comprendido entre as portas Falsa e Nova, colocando no interior unha lousa coa seguinte inscrición:

Reinando Carlos IV, por orde do Concello de Lugo, os seus cidadáns redificaron no ano 1806 esta parte arruinada.

ANO 1836

Reparación xeral a cargo do arquitecto Afasto Andrade Yáñez, que afectou á desaparición de varios cubos e ós restos que quedaban dos corpos posteriores, construcción de troneiras para baterías. As obras sacáronse a poxa pública en 43.005 reais.

Se reconstrúe o pretil exterior baixo a dirección do Corpo de Enxeñeiros Militares. Posteriormente foi modificado de acordo a un plano xeral, rebaixando a súa altura. A pedra sobrante foi utilizada no interior que servía de asento.

ANO 1840

Derrúbase un anaco de paramento polo interior xunto á escaleira da Porta Falsa. O seu superficie era de 57 varas cadradas. Efectuou a reparación Tomás Vilar pola que cobrou 360 reais.

ANO 1843

O pretil atopábase en mal estado por diversas partes, encargándose ó celador da muralla que se fixese a reparación.

ANO 1857

Ordénase a construcción dun pretil en toda a liña da muralla, pola parte interior para protexer ós transeúntes.

ANO 1874

Repárase o pretil exterior, deixándoo á altura de 1 metro. Colócanse asentos macizos con cubertas de osa nos cubos das Portas de Santiago e Miñá.

Repárase o pretil interior cubríndoo con capas de lousa. Pretendíase remprazalas pouco a pouco con pezas de granito.

ANO 1906

Se reconstrue un anaco de muralla nas proximidades da Porta da Estación. Foi realizada a obra por Bernardo Ares na cantidade de 1.600 pesetas.

ANO 1912

Se reconstruen 23 metros de paramento, nas proximidades da Porta da Estación. Se orzamentou a obra en 1.987,55 pesetas.

b) Demolición, reparación e reconstrucción de cubos

ANO 1861

Repáranse tres cubos que ameazaban ruína. Un nas inmediacións da Porta Falsa, precisando a reconstrucción de 16 m2; outro preto da Porta Nova, tendo que facerse un sotillado na base ata unha altura de 2,5 metros; e o terceiro entre a Porta Nova e Miñá, no centro do chamado Campo dá Forca, precisando a demolición de 8 m2. As obras foron realizadas por Antonio Doel en 1.000 reais.

ANO 1875

Derríbanse dous cubos situados a ambos lados da Porta da Estación. Efectúa a obra Ambrosio Doel por 8.049 pesetas.

ANO 1876

Derríbanse dous cubos laterais da Porta da Estación.

c) Arranxos, modificación e apertura de portas

ANO 1621

Se reabre a porta denominada do Hospital, e máis tarde Falsa, con motivo do traslado ós pazos dos duques de Arjona do hospital de San Bartolomé. Foi modificada posteriormente en 1798.

ANO 1759

O bispo frai Francisco Esquerdo e Távira, no seu desexo de investir parte das rendas da súa dignidade en diversas reparacións na muralla, incluíndo a ampliación da ata entón denominada porta do Postigo, con obxecto de permitilo paso de carruaxes. De autor anónimo, poténciase como porta de saída ó colocar polo interior unha fornelo coa imaxe de Santiago Matamoros e ármalas do prelado, coa data Ano 1759.

ANO 1774

Elimínase un paredón de pedra seca, situado sobre a Porta chamada de San Pedro, que pisaba encima do seu arco, impedindo a vista dende o adarve do Campo de San Roque.

ANO 1780

Arruínase un lintel de madeira colocado á altura dos postigos da Porta de San Pedro. Se redifica, colocando o escudo da Cidade entre dous leóns rampantes e unha cartela que di:

ESTA PORTA

REDIFICO

DE ORDE DA CIDADE O

ANO 1781

ANO 1789

Para evitar escándalos o antigo corpo de garda da Porta Nova, dedicado a capela coas imáxenes dos Remedios e Santa Mariña, cerranse as portas de acceso clavando as entradas.

ANO 1806

Arruínase o corpo de garda, destinando a capela de San Ramón, da Porta Miñá. O concello aforaa o veciño da casa colindante para utilizala como habitación, polo tempo de tres xeneracións reinantes e vintenove anos máis coa renda de 8 reais anuais.

ANO 1839

Dáse por ruinoso o corpo de garda da Porta de San Pedro, solicitando o comandante xeral ó Concello o amaño da súa escaleira e piso de garda.

ANO 1846

Derríbase a escaleira que daba acceso á capela das Ermitas na Porta de San Pedro, ascendendo o seu importe a 900 reais e 26 maravedis.

ANO 1853

Derríbase a capela ou corpo de garda da Porta de San Pedro.

ANO 1860

Tápanse uns ocos existentes na parte interior da Porta de San Pedro, orixinados ó derriba-la capela ou corpo de garda.

ANO 1853

Constrúese a nova Porta denominada do Príncipe Alfonso. O seu orzamento foi de 22.852 reais. As obras finalizaron o 22 de maio de 1854.

ANO 1870

Demólese o corpo de garda da Porta Miñá, incluíndo a súa escaleira de acceso.

ANO 1874

Fanse obras na Porta Miñá, co fin de evita-lo derrubamento do arco interior.

ANO 1874

Ábrese unha nova porta para comunica-la praza de Santo Domingo coa estación de ferrocarril. O proxecto foi elaborado polo arquitecto provincial Nemesio Cobreros e Cuevillas, ascendendo o orzamento a 21.858,79 pesetas.

ANO 1887

Con motivo do traslado do xulgado de primeira instancia ós locais da nova cárcere, o xuíz pide ó alcalde a apertura dunha nova porta na muralla para ter un acceso máis cómodo co centro da cidade.

O proxecto foi realizado polo arquitecto provincial Nemesio Cobreros e Cuevillas. A obra adxudicouse en 5.095 pesetas a Manuel Penedo. Para abri-la aproveitouse a emprazamento dunhas escaleiras de acceso á muralla, que foron derribadas.

ANO 1894

En 1891, a Comisión de Obras Publicas presenta unha proposta para abrir unha rúa e porta na muralla que puxese en comunicación pártela baixa da Alameda coa rolda exterior. Encárgase o proxecto ó arquitecto provincial Nemesio Cobreros e Cuevillas, pero non se puxo en execución ata 1894. A obra foi adxudicada en 11.000 pesetas a Xosé Vina, e para a construción derribáronse dous cubos, nun dos cales apareceron dúas inscricións romanas.

ANO 1900

En 1896, o arquitecto municipal informa do mal estado en que se atopa a Porta Nova, facéndose preciso o derribo. Declarada ruínosa encárgase o proxecto ó arquitecto Xoán Alvarez de Mendoza.

A antiga porta foi derribada no mes de decembro de 1899, rematándose a construción da nova no mes de abril de 1900. A obra foi adxudicada a Anxo López Carril e custou 5.590,34 pesetas.

ANO 1918

A nova porta que substituíu á primitiva da Estación, foi proxectada polo arquitecto municipal Luciano Travadelo, dándolle o nome de Emilio Castelar. Foi adxudicada a Eduardo Palmeiro Cumbras en 14.800 pesetas.

Para obter fondos destinados á súa construción, acordouse cede-lo disfrute temporal dos ocos existentes a ambos lados da porta, derribando dous cubos, pola cantidade de 16.000 pesetas e réndea anual de 25 pesetas durante sesenta anos.

ANO 1924

En 1921 con motivo da iniciación das obras do novo hospital, o alcalde Anxo López Pérez, manda dinamitar unha parte da muralla para abrir unha nova porta, a do Bispo Odoario, o que se fixo sen autorización a pesar de estar declaradas as Murallas Monumento Nacional, o que deu lugar a que o Tribunal Supremo rexeitase un recurso presentado polo Concello, mandando repoñe-las cousas ó ser e estado que tiñan antes de derribarse a muralla.

O proxecto foi redactado polo arquitecto nomeado pola Dirección Xeral de Bellas Artes, Ramiro Saiz, dependente do Ministerio de Instrucción Pública. O orzamento foi de 43.801,08 pesetas. A obra rematouse en 1928.

ANO 1967

Derribase a antiga Porta do Príncipe Alfonso, para ampliála, construíndose outra nova. O proxecto foi realizado en 1962 polo arquitecto municipal Ruperto Sánchez Nuñez. Dálle a anchura de 12,50 metros para que permitise a entrada e saída de vehículos e persoas. Ampliábase 7 metros máis que a antiga.

d) Modificacións nos accesos

ANO 1839

O 15 de xaneiro, o comandante xeral da provincia orda ó Concello que demola a escaleira situada no denominado Carril do Gato Mouro, para evita-los excesos que se cometían nel.

ANO 1846

A Xunta Rebelde da revolución de 1846, causara danos, non só nas casas arrimadas á muralla, senón tamén na mesma fortificación, esnaquizando a rampla de acceso situada nas inmediacións da Porta do Postigo, acordando o concello reparala e volvela ó estado que tiña con anterioridade. A obra foi realizada por Xosé Sánchez, custando 105 reais e 26 maravedis.

ANO 1852

Se reconstrúe a escaleira das inmediacións da Porta de San Pedro, no Cantiño, co obxecto de evita-la interrupción do paseo. Destínanse para a obra 750 reais.

Repáranse os chanzos da escaleira da Porta Nova, facendo naquel lugar un anaco de paseo co obxecto de suprimir un entrante que o estreitaba. Destínanse 600 reais.

ANO 1870

Modifícase a rampla de acceso á muralla de tal forma que se despraza varios metros cara a esquerda. O proxecto estaba rematado no mes de outubro sendo realizado por Joaquín Cortiñas. O seu importe ascendía a 1.283,65 pesetas. As obras foron adxudicadas a Anxo Somoza, e rematáronse no mes de outubro de 1871.

ANO 1887

O 1 de marzo un grupo de veciños solicita ó Concello a construción dunha escaleira que dende a Porta Falsa facilitase a subida á Muralla. Naquel lugar xa existira unha escaleira que fora derribada. O proxecto foi realizado polo arquitecto provincial Nemesio Cobreros e Cuevillas. Sacada a poxa foi adxudicada a Manuel Penedo e custou 3.280,72 pesetas.

ANO 1889

Ó construírse a porta do Bispo Esquerdo, houbo necesidade de derribar unha escaleira que facilitaba o acceso á muralla, e da que se servían varios veciños para acceder ás vivendas arrimadas ó monumento. O proxecto foi encargado ó arquitecto Nemesio Cobreros e Cuevillas, que o rematou no mes de maio de 1890. A obra foi executada polo contratista Xosé Vázquez, custando 492,49 pesetas.

1.2.2.3._ ESTADO ACTUAL.

DESCRICIÓN E ANÁLISE

Revestimento exterior

Con carácter xeral, aínda que non exclusivo, a Muralla consta de dúas "follas" (anterior e posterior) que serven de pel, a base de laxas de lousa, cun espesor aproximado de 80 cm. O tamaño das laxas é moi variable, non superando os 14 cm. de espesor e os 50 cm. de longo. Estas laxas, estaban tomadas con morteiros de cal de gran dureza, aínda que a descomposición dos mesmos e o arrastre de finos modificou este procedemento construtivo, como veremos máis adiante. O seu trabazón é bastante boa, xa que teñen bastante solape e a altura entre fiadas non é moi grande o que fai que resistan bastante a compresión.

De informacións recollidas entre as persoas e Entidades que realizaron ou intervido nas diferentes etapas de actuación na Muralla despréndese que en determinadas zonas desta, este núcleo é tamén de lousa con similar trabazón á das "peles" e unidas a esta pola propia disposición construtiva do material empregado. Nestes casos o sistema de traballo do elemento estrutural é bastante bo.

Cubos

Da escavación realizada na parte superior do cubo LXXVI obsérvase a existencia de catro niveis , que poden servir de base como extrapolación ao posible recheo do resto dos cubos. Devanditos niveis son, de superior a inferior:

1º NIVEL

Capa de terra apisonada duns 20 cm de espesor medio, lixeiramente pendenteada cara ao trasdós do adarve.

2º NIVEL

Solado inclinado construído a base de laxas de lousa apiladas como en formación de cuberta, recibidas con morteiro de cal, con pendente cara ao trasdós do adarve do mesmo xeito que o primeiro nivel.

3º NIVEL

Formación de solado de análogas características ao do nivel anterior, aínda que con morteiro de distinta composición, e pendente investida, isto é, a súa inclinación descende cara ao intrados do adarve ou trasdós do cubo.

4º NIVEL

Baixo as capas anteriores aparece a existencia de distintos elementos con acabado disposto horizontalmente e á mesma cota que o remate superior do muro da escaleira que describo a continuación:

A) Capa construída a base de laxas de lousa colocadas horizontalmente trabadas entre si e apoiadas sobre unha base de arxila (que a diferenza do resto dos elementos observados no cubo) formando un aparente "solado".

B) Restos de muro con arranque sobre a capa descrita no apartado A anterior, e que á súa vez a delimita, construído a base de laxes de lousa dispostas horizontalmente, careadas por ambas as caras do muro, tomadas con morteiro de cal.

C) Retícula estrutural e construtiva constituída por dúas disposicións:

- Horizontal, a base de capas de pezas de lousa colocadas a óso, sen morteiro de agarre, dispostas de forma arbitraria, alternando de modo sucesivo con outras capas de análogas características pero tomadas con morteiro de cal.

- Vertical, muros con disposición ortogonal reticular con aparello constituído por laxes de lousa, tomadas con morteiro de cal, sen carear (a diferenza do descrito no apartado B); entre os cales dispúñase o recheo descrito no apartado anterior.

Como complemento a este recheo, cabe resaltar que as obras de urxencia para a restauración do muro do cubo XXXVIII, atopouse dúas fiadas compostas por pezas de lousa colocadas en forma de espiña de peixe e que se sitúan no terzo inferior da altura total do cubo, estando a primeira próxima á cimentación polo que se podería interpretar, dado que devandita capa non está tomada con morteiro de cal, senón que está colocada a óso, que se utilizaría como capa drenante.

Adarve

ESCALEIRAS:

A partir da restauración do cubo LXXVI, procedeuse á exhumación da escaleira existente no mesmo da cal extraemos por analogía coas existentes datos definitivos das mesmas, así como da exhumación da escaleira dos cubos IV, XXXIX, XLII, LXI, LXII, LXXIX, a teoría de que na maioría dos cubos orixinais existe unha escaleira de acceso á muralla.

ESCALEIRA LXXVI:

A) TIPOLOXÍA

Trátase dunha escaleira cuxo arrinque parte do trasdós do adarve a unha cota superior á do chan en 3,05 m cun primeiro tramo perpendicular ao adarve cuxo desenvolvemento en planta responde á anchura do muro do trasdós do mesmo, traspasada a cal, e a través dun descanso, bifúrcase en dous tramos perpendiculares ao anterior, e por iso paralelos ao trasdós do adarve, de anchura metade que o primeiro tramo, e flanqueados polos muros de trasdós e intradós do adarve. En suma, a traza da escaleira é do tipo que hoxe denominaremos imperial.

B) APARELLO DO MURO

Trátase de muros construídos a base de laxes de lousa trabados con morteiro de cal, cuxa disposición non é vertical, senón ataluzada tal e como se reflicte en planos adxuntos. Devanditos muros posúen directriz recta na parte inferior, toma unha pequena e progresiva directriz curva ata alcanzar a cota superior.

C) BAZOS

Estes elementos posúen un desenvolvemento análogo en todos os tramos, segundo disposición e dimensións especificadas en planos adxuntos. A súa execución é a base de laxes horizontais de lousa, ata alcanzar a pegada, a cal está constituída, na maioría dos casos por unha peza única ou laxa de lousa.

Obsérvase que todos os bazos da escaleira están encaixados en ambos os muros, o que leva a deducir a execución simultánea de ambos os elementos (muro-escaleira)

D) ACABADOS

Como detalle construtivo interesante cabe destacar a disposición do primeiro banzo do segundo tramo, rama dereita, no cal, a tabica execútase mediante laxa vertical de lousa, o que nos índice intuír unha razón funcional, no entanto habéndose atopado restos epográficos nunha destas pedras, farei mención especial, no apartado de achados arqueolóxicos.

Ao mesmo tempo, é interesante o feito da diferenza de estado de conservación entre ambas as ramas ou tramos paralelos ao adarve, presentándose moito máis deteriorado o dereito e á súa vez, a deterioración é aínda maior no primeiro tramo, perpendicular ao adarve, no que os bazos están moi levantados, ata destruídos, habendo desaparecido nalgúns casos gran parte dos mesmos, aínda que, e a pesar diso, o seu traza e características poden ser estudadas a través dos restos existentes no encontro cos muros verticais.

As esquinas dos muros, a diferenza dos observados noutras escaleiras descubertas anteriormente, posúen acabado en aresta viva.

Para rematar, en determinadas zonas dos muros, obsérvanse restos de enfoscados a base de morteiro de cal.

Algúns dos cubos, e en determinadas zonas da Muralla, están realizados con sillares de granito sentados a óso combinándose, en ocasións, con laxes de lousa. Obsérvase que en xeral os cubos realizados fundamentalmente con sillares atópanse en mellor estado de conservación, non sendo previsible un colapso dos mesmos.

AS ÚLTIMAS RESTAURACIÓNS ACHEGARON OS SEGUINTE DATOS:

Todas as escaleiras presentan, con lixeiras variantes, unha mesma planta: de tipo imperial con plataforma de entrada e dúas ramplas graduadas laterais de menores dimensións que a primeira, quedando todo o sistema embutido no macizado.

A) PLATAFORMA DE ENTRADA.

De planta derramada, o seu punto máis ancho, coincidente co descanso entre os chanzos inferiores dos ramais graduados, adoita alcanzar os 2,75 m. máis ou menos e os 2,20 m. no seu punto máis estreito, a abertura do paramento interno. Así mesmo, desde o descanso ata a abertura, a escaleira declina entre 5070 cm., dependendo da tipoloxía do fondo, que pode ser de dúas clases: en rampla ou graduado.

No primeiro caso, o solado está composto por unha serie de grandes placas de lousa imbricadas a xeito de tégulas ou escamas, isto é, superpostas e coas fisuras alternadas. Nas graduadas, o acceso realízase a través de chanzos de escasa altura con base de laxas de lousa e grandes placas culminantes do mesmo material. A opción por un ou outro sistema non parece, en principio, aterse a regra algunha, aínda que cremos percibir unha alternancia de devanditos sistemas en escaleiras consecutivas, aínda que aínda non son suficientes os datos respecto diso dada a apreciable destrución dalgunha das escaleiras postas ao descuberto.

A este respecto cabe apuntar que os fondos das escaleiras LIV, LVI e LIX atopábanse profundamente alterados, mentres que os correspondentes aos accesos LVII (graduado), LVIII e LX (en rampla), atopábanse en excelente estado de conservación.

Unha cuestión que segue sen resolverse é a do acceso desde a cota do nivel romano orixinal á plataforma de entrada. No caso comprobado da escaleira LVIII, a distancia entre unha e outra se sitúa ao redor dos 4,75 m. Segundo cremos, esta altura debería salvarse, por cuestións poliorcéticas, mediante o emprego de escaleiras de madeira móbiles que, chegado o caso, puidesen arroxarse ao chan impedindo o acceso por elas aos asaltantes.

B) RAMAS PARALELAS AO ADARVE

Mellor conservadas cas plataformas de acceso, as escaleiras presentan lixeiras variantes no concenrente ao número de banzos e a algúns detalles construtivos.

O número de graos varía entre os dez do ramal dereito da escaleira LVIII e os cinco do ramal do mesmo lado da LVIII. Estas diferenzas, máis que a un capricho ou á disparidade de altura dos chanzos, parecen responder á necesidade de contrarrestar a pendente do adarve nalgúns puntos, axustada á topografía do terreo. Desde este punto de vista non debe sorprender que o número de banzos sexa diferente entre escaleiras consecutivas, senón que sexa igualmente dispar entre os ramais dun mesmo acceso, caso da última escaleira citada.

No que incumbe ás súas dimensións, cabe sinalar que, máis ou menos, teñen entre 2540 cm. de altura, 3040 de profundidade e unha lonxitude que oscila habitualmente 1,00 m. podendo alcanzar en casos excepcionais, como na escaleira LIX, reseñable por varios elementos, ata 150 cm.

A súa técnica construtiva é similar en case todos os casos: a base de laxas de lousa coidadosamente trabadas con argamasa de cal e laxas cimbras en número dunha, dous ou tres. Sen detrimento de que as placas únicas poidan situarse en calquera posición, parecen ser máis frecuentes nos chanzos inferiores. As laxas sempre se imbrican baixo os muros que conforman a caixa, mentres que as situadas na base parecen trabarse alternativamente por cada lado.

A caixa das escaleiras queda definida polo muro frontal e as paredes laterais dos macizados interiores. En ambos os peches resultan claramente perceptibles restos de enfoscado, especialmente ben conservados no caso da escaleira LVIII e no primeiro muro frontal da LIX.

Entendemos por muro frontal o que se sitúa contra o cubo e que, ademais do enfoscado, presenta outras dúas características, varias veces repetidas segundo puidemos comprobar. Sexa por unha mellor conservación sexa por calquera outra causa, os sectores inferiores destes muros presentan unha estampa máis conseguida, ben pola regularidade modular das laxas empregadas, ben pola corrección na súa trabazón. A parte superior, con todo, ofrece un aspecto máis descoidado.

O segundo elemento apreciado son as fisuras que, nalgúns ocasións, percorren lonxitudinalmente estes muros frontais

Chamamos macizados interiores aos comprimidos entre a caixa das escaleiras e o lenzo intradós da Muralla. Estes, definen, por unha banda, a caixa das escaleiras e, por outro, a da plataforma de entrada. Polo tanto, os macizados interiores dispón de tres caras, a que dá ao paramento interno e as que definen as caixas da plataforma e as escaleiras charneladas nun esquinale que pode ser anguloso ou redondeado. No primeiro caso, o chanzo inferior atópase inexcusablemente en liña co pano da plataforma. No segundo, chanzo e muro poden non coincidir estritamente en liña, quedando retranqueado ou ben separados por un pequeno espazo. Esta paredes, nas que tamén achamos vestixios de enfoscado.

1.2.3._ BIBLIOGRAFÍA BÁSICA E SELECTIVA SOBRE O MONUMENTO.

OBSERVACIÓNS

Enumérase aquí por orde alfabética e en cada autor por orde cronolóxica, deixando fora os artigos de prensa, e incluíndo só as obras monográficas, artigos ou colaboracións en revistas significativas ou importantes sobre o monumento.

Inclúese tanto o relativo aos aspectos arqueolóxicos e do contexto histórico, como aos da historia e vicisitudes da propia Muralla, ou ao seu valor patrimonial ou problema de conservación e restauración.

Síñalanse con (*) as obras ou artigos considerados fundamentais desde o punto de vista arqueolóxico e/ou histórico.

- A. de ABEL VILELA: Origen de las edificaciones adosadas a la Muralla de Lugo, Lugo 1972 (ed. do autor).
- *A. de ABEL VILELA: La Muralla romana de Lugo. 200 años de obras y reformas, Lugo 1975 (ed. do autor)
- *A. de ABEL VILELA: Guía de la Muralla romana de Lugo, Madrid 1975 (Min. de Educación y Ciencia).
- A. de ABEL VILELA: F. ARIAS VILAS: Guía arqueológica romana de Lugo y su provincia, Lugo 1975 (Patronato Bimilenario), p.15-25.
- M. AMOR MEILAN: Historia de la provincia de Lugo. II. Dominación romana, Lugo 1919, p.85-90.
- F. ARIAS VILAS: "Notas sobre el recinto bajoimperial de Lugo", XII Congreso Arqueológico Nacional (Jaén 1973), Zaragoza 1973, p.763-768.
- *F. ARIAS VILAS: Las Murallas romana de Lugo (Studia Archaeologica 14), Santiago de Compostela 1972.
- F. ARIAS VILAS: La Muralla romana de Lugo, Lugo 1981 (folleto-tríptico Deleg. prov. de Cultura).
- S. CASTRO FREIRE: Lugo y sus hombres , Lugo 1951 (ed. Celta), passim.
- A. FRAGUAS FRAGUAS: Lugo , Vigo 1974 (Bibliófilos Gallegos), p.15-26.
- S.JOHNSON: Late Roman Fortifications, London 1983 (Batsford), p.127-130 e 221-224.
- *R. LOPEZ DE LUCIO: "Lugo, su Muralla y las operaciones de limpieza pasadas y por venir; un caso de restauración a la española", Ciudad y Territorio (Revista de Ciencia Urbana), Abril/Junio, 2/1978, p.49-60.
- J.R. MELIDA: "Informe sobre la Muralla de Lugo", Boletín de la R. Academia de Bellas Artes, 1921, y en Monumentos Romanos de España, Madrid 1925, p.42 ss.
- L. MONTEAGUDO GARCÍA: Monumentos romanos en España, Madrid 1966 (Min. Información y Turismo), p.15-16.
- N. PEINADO GÓMEZ: Lugo monumental y artístico, Lugo 1989 (4º ed., Diput. Prov. Lugo), p.14-21.
- *I. RICHMOND: "Five town-walls in Hispania Citerior", Journal of Roman Studies (Londres), XXI, 1931, p.87-100.
- A. TEIJEIRO Y SANFIZ: Ligeros apuntes sobre la importancia de la Ciudad de Lugo durante la Dominación Romana, Lugo 1888, p.17-55.
- J. TRAPERO PARDO: Lugo y su Muralla, León 1986 (Ed. Everest), p.10-18.
- M. VÁZQUEZ SEIJAS: Lugo bajo el Imperio Romano, Lugo 1939 (Junta Museo Prov.), p.19-21.
- *M. VÁZQUEZ SEIJAS: Fortalezas de Lugo y su provincia, I, Lugo 1955 (Junta Museo Prov.), p.17-81.
- J. VILLAAMIL Y CASTRO: "Lugo romana", Revista Archeológica (Lisboa, IV, 1890, p.73-82.

- J. VILLAAMIL Y CASTRO: Lugo. La Muralla y otras Antigüedades, Lugo 1896 (folletín "El Eco de Galicia", p.3-55).
- Argos Divina (Editado en 1.903).
- Boletines de la Comisión de Monumentos de Lugo.
- La revista Ciudad y Territorio (Lugo, su muralla y las "Operaciones de limpieza" pasado y por venir: un caso de restauración a la española, por D. Ramón López de Lucio).
- Revista Arquitectura de Febrero de 1.970 (Plan Parcial de Un Casco Viejo: Lugo). Por Efrén y José Luis García Fernández.
- Cartografía Histórica del Servicio Geográfico del Ejército (1.974).

NOTA.- A Bibliografía completa sobre o recinto, incluídas as referencias anteriores ao século XIX, acharase no Capítulo de Análise histórica do Monumento e onde se inclúen tamén os títulos citados nesta Información Básica.